

НАЦІЯНАЛЬНАЯ САМАСВЯДОМАСЦЬ У ГІСТАРЫЧНЫМ РАЗВІЦЦІ

Юрий Лабунцев (Москва)

ЗАПАДНОБЕЛОРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА XV–XIX вв. И СТАНОВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ

Западнобелорусская проблематика начинает все активнее изучаться в различных странах. Правда, если речь вести о литературном процессе, то исследования эти затрагивают почти исключительно уходящее столетие, отчасти несколько десятилетий минувшего века. Времена более ранние представлены предельно избирательно — лишь на уровне единичных произведений, авторов. Причины подобной избирательности множество, но главная из них — огромные сложности с источниковой базой. Проще говоря, незнание самих произведений этой литературы, их неизвестность, неоткрытость. Забвение это едва ли может быть оправдано, так как в хранилищах ряда стран до сих пор сберегается огромное число западнобелорусских литературных памятников, начиная с древности, гордиться которыми могут не только одни белорусы, но и все восточные славяне, даже славянский мир в целом.

Однако случилось так, что о западнобелорусской литературе и книжности древней поры, то есть до XVIII в. включительно, можно сказать словами молодого украинского профессора И. Лобойко, оказавшегося в начале XIX столетия в столице бывшего Великого княжества Литовского, Русского, Жемойтского: «Когда я в 1822 г. приехал в Вильно, я весьма удивлен был письменным памятникам белорусского наречия, но мое удивление еще более возросло, когда я увидел, что здешние архивы по большей части ими наполнены»¹. Конечно же, все это пребывало, по словам И. Лобойко, во «мраке забвения»².

¹ Переписка протоиерея Иоанна Григоровича с графом Н. П. Румянцевым. М., 1864. С. 45.

² Указ. соч. С. 46.

Как ни странно, именно в таком, почти долобойковском, состоянии по сей день находится все, связанное с изучением основного корпуса древней западнобелорусской литературы. По существу, по-настоящему не поставлен даже вопрос о целостном ее существовании и непрерывном развитии на протяжении столетий. Еще сложнее с одной из важнейших частей этой литературы и книжности, создававшихся на крайних западных рубежах Великого княжества Литовского, Русского, Жемойтского — на территориях, ныне находящихся в составе современной Польши, где веками жили и живут белорусы и их древние предки. Нельзя сказать, что регион этот не был вовсе замечен славистами. Одно упоминание о знаменитейшей Супрасльской рукописи XI в. — гордости славянства, сохранявшейся здесь, заставляет пристальнее всматриваться в литературное пространство этого обширного края. Правда, сделать подобное совершенно невозможно без огромной подготовительной работы по собиранию и анализу местных памятников письменности и литературы, до сих пор не только должным образом не изучавшихся, но даже и не регистрировавшихся, хотя бы первично. Сделать же подобное относительно столь продолжительного отрезка времени (почти полтысячелетия), задача, без сомнения, фундаментальная. Опираясь на анализ огромного фактического материала, собиравшегося нами в течение многих лет³, хотелось бы показать необычайно богатое собрание древних духовных сокровищ белорусских этнических земель современной Польши⁴, входящих как особая и во многом автономная часть в единое культурное пространство восточнославянских народов и одновременно являющихся важнейшей областью почти тысячелетнего взаимодействия культур миров *Slavia Orthodoxa* и *Slavia Romana*⁵.

³ См., напр.: Лабынцев Ю. А. Кирилловские издания Супрасльской типографии. М., 1978; Он же. Старопечатные издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. М., 1979; Он же. Славянская кирилловская печатная книжность XV – первой четверти XVII в. М., 1982; Он же. Пачатае Скарынам: Беларускае друкаванае літаратура эпохі Рэнэсансу. Мінск, 1990; Он же. Ставшие ее частью. М., 1990; Толкачева (Щавинская) Л. Л. Никита Иванович Горбачевский. Минск, 1991; Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Православная церковь на Белосточчине в работах протоиерея Григория Сосны. Минск, 1994; Они же. Супрасльский церковнославяно-польский словарь 1722 г. Минск, 1995; Łabynczew J., Szczawińska Ł. W mieście zwanym Zabłudowem. Białystok, 1995; Лабынцев Ю. А. Воссиявший нам на Руси. Гомель; Москва, 1996; Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Православная Академия Ходкевичей и ее издания. Минск, 1996; Щавинская Л. Л. Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв. Минск, 1998; Лабынцев Ю. А. на благое просвещение. Минск, 1999 и другие.

⁴ В последние годы много самых различных материалов нам удалось собрать экспедиционным путем. См., напр.: Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Белорусско-украинско-русская православная книжность межвоенной Польши: Исследования и публикации по материалам экспедиции 1996 г.; Они же. Православная литература белорусов современной Польши: Материалы экспедиционных исследований 1999 г. М., 2000 и другие.

⁵ См.: Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Изучение церковнославянской книжной традиции в рамках Международного исследовательского проекта «*Slavia Orthodoxa et Slavica Romana: Взаимодействие славянских миров: Духовная культура Подляшья*» // *Slavia Orientalis*. 1994. № 4. С. 373–379; Они же. Международный исследовательский проект «*Slavia Orthodoxa et Slavica Romana: Взаимодействие славянских миров: Духовная культура Подляшья*» // *Computing Processing of Medieval Slavic Manuscripts*. София, 1995. С. 168–176 и др.

Первые опыты собирания подобных материалов нами были предприняты около тридцати лет назад и затем осуществлялись с большей или меньшей интенсивностью в продолжение всего последующего времени. К настоящему дню нам удалось собрать значительный архив копий всевозможных источников, позволяющий ответить на множество вопросов исторической, культурной, литературной и иной гуманитарной тематики, связанной с этой частью Европы, взаимодействием ее главнейших культурных традиций начиная с эпохи Средневековья. В поле нашего внимания попали не только литературные памятники, но и иные весьма разнообразные свидетельства литературной жизни — практически весь возможный арсенал источников, классификационная характеристика которых порой является своего рода типологической новацией, ибо они никогда или почти никогда не привлекались исследователями. Например, многие палеотипические свидетельства.

Если речь вести о самих литературных памятниках, то в подлинниках, созданных в рассматриваемый период, они сохранились начиная с XV в. Местное литературное творчество становится особенно заметным со второй половины XV в., а в его конце и начале XVI столетия оно приобретает весьма яркие черты, превращаясь в явление не только западнобелорусского и всебелорусского, но и восточноевропейского масштаба. Итогом нашей археографической и литературоведческой реконструкции стало открытие огромного числа произведений множества видов и жанров на нескольких языках, которыми пользовались в своем труде местные старобелорусские литераторы. То, что нам удалось собрать и реконструировать — пожалуй, одна из самых представительных источниковых баз европейской региональной литературной традиции за всю ее историю, ведя отсчет от древности. Для нас необычайно важен был также общий и частный литературный контекст этой традиции, с которыми она оказалась теснейшим образом связанной. Отсюда наш интерес к литературной и книжной культуре этих земель вообще. Огромный фактический материал часто позволял делать всевозможные обобщения, иногда даже предпринимать на отдельных исследуемых участках попытки формализации, что в итоге давало право использовать для анализа различные квантитативные методы, нередко с применением специального компьютерного программирования, то есть компьютерный анализ различного уровня ⁶.

⁶ См., напр.: Щавинская Л. Л. Квантитативная характеристика литературного ландшафта западной пограничной части Великого княжества Литовского середины XVI в. // Мартинас Мажвидас и духовная культура Великого княжества Литовского XVI века. Вильнюс; Москва, 1999. С. 130–144; Щавинская Л. Л., Лабынцев Ю. А. Западноевропейская Библия в белорусском культурном пространстве периода романтизма: Квантитативная характеристика некоторых сторон коммуникационного процесса на пограничье Запада и Востока Европы // Новые информационные ресурсы и технологии в исторических исследованиях и образовании. М., 2000. С. 207–208 и др.

Новейшие информационные технологии и математические методы позволили сгруппировать часть накопленного нами материала таким образом, что он составил своего рода базы данных, так сказать, «живущих» своей особой жизнью, являющихся в представленной подобным образом совокупности особые качества, параметры которых могут быть зримы лишь в случае использования нетрадиционных исследовательских техник. Попутно эти базы дают необычайно много для изучения истории тех или иных языков на этих землях, причем в случае последующего создания полнотекстовых баз, а тем более информационных систем позволит вести самый широкий лингвистический поиск в автоматическом режиме, не исключая и подготовку специальных словарей.

Особая тема нашего исследования — западнобелорусская литературная среда XV – начала XIX вв. Основываясь на наших изысканиях, удастся восстановить не только отдельные события и моменты в жизни данного литературного сообщества, но и почти в деталях проследить всю его судьбу за весь многовековой период.

Уже в XV столетии местные православные литераторы, преимущественно представители монашества, приходского белого духовенства, мещане и шляхта, теснейшим образом связанные между собой этнокультурными и вероисповедными узами, закладывают прочные основы создания собственной литературной традиции, которая затем оказывается представленной произведениями нескольких собственных литературных школ и направлений. Иерархия тамошнего литературного сообщества все более усложняется, что особенно заметным становится во второй половине XVI-го – XVII-м вв. Близость к западному миру, к католицизму довольно рано поставила перед здешними православными многие принципиальные вопросы, ответ на которые практически всегда предполагал и некую, поначалу не слишком явную констатацию своей национальной особенности. Постепенно формировалось то, что в XIX в. уже можно будет назвать белорусским национальным движением, истоки которого находятся именно здесь⁷.

По сравнению с другими белорусскими литературными областями, да и вообще восточнославянскими, литература белорусов Польши XV–XIX вв. предстает перед нами в качестве литературы пограничной, которой свойственна особая острота и полемическая заостренность. Литература эта многофункциональна, полифонична и многоязычна. Ее произведения

⁷ См., напр.: Лабынцев Ю. А. Русская элита пушкинской поры и культурное наследие Великого княжества Литовского: Деятельность профессора И. Даниловича // Пушкин – Белорусская культура – Сучаснасць. Беларусіка–12. Мінск, 1999. С. 11–19; Щавинская Л. Л. Румянцевское десятилетие пушкинской эпохи и зарождение белорусской гуманитарной науки: Исследования о. Михаила Бобровского // Там же. С. 210–217; Лабынцев Ю. А. Н. П. Румянцев и изучение белорусско-литовского летописания и права // Н. П. Румянцев и славянская культура. М., 2000. С. 40–51; Щавинская Л. Л. Н. П. Румянцев и начало белорусоведческих исследований // Там же. С. 51–61 и другие.

создавались на церковнославянском, старобелорусском, польском, латинском и других языках и их вариантах. Ее авторы очень рано обращаются к идеям, которые, вероятно, можно было бы назвать протонациональными. Первым в подобном списке со всей определенностью может быть поставлено имя выходца из старинного рода мещан города Бельска, первого настоятеля Супрасльского Благовещенского монастыря — замечательного книжника и писателя о. Пафнутия Сегеня. Без сомнения, самым значительным его последователем в первой половине — середине XVI в. и непосредственным преемником стал о. Сергей Кимбар, литературное наследие которого не только во многом меняет наше представление о путях развития старобелорусской письменности, но и восточнославянской в целом.

Об особом богатстве и разнообразии литературы белорусов Польши XV–XIX вв. свидетельствуют уже сами перечневые списки ее произведений, насчитывающие многие тысячи больших и малых сочинений различных прозаических и стихотворных жанров. При этом нами учтены имена нескольких сотен их авторов, представляющих все без исключения социальные группы тогдашнего населения Великого княжества Литовского, Русского, Жемойтского. В истории белорусской культуры это была самая масштабная и последовательная литературная традиция, никогда не прерывавшаяся в своем развитии и выпестовавшая в конце концов то, что мы называем теперь славянским национальным возрождением XIX в. и белорусским национальным возрождением. >

Непосредственный многовековой прямой контакт с Западом и его культурой способствовал появлению особого колорита во всех явлениях и событиях местной литературной жизни, обогащению славянского мира и белорусского литературного пространства множеством различных переводов с ряда европейских языков, а также многочисленными переложками западноевропейских произведений. Здесь же всегда было заметно присутствие и иных литературных культур, прежде всего иудейской и отчасти мусульманской. Весьма своеобразное влияние временами исходило и со стороны балтского язычества. Это заметно на значительном числе примеров, что пока специально нами не изучалось.

Литература белорусов Польши XV–XIX вв. всегда оставалась особым, временами достаточно замкнутым, полилингвистичным монолитом, формировавшимся усилиями многих поколений самых разнообразных авторов, поддерживавших широчайшие связи со всеми уголками Европы, не исключая и окраины континента, (например, такие, как болгарские или сербские Балканы и равнины Московии). Постепенно в здешнем литературном сообществе сформировалось несколько больших и малых литературных школ, возникли различные литературные центры, отдельные из которых оказали огромное влияние не только на развитие белорусской культуры, но и украинской, польской, русской.

Достаточно рано эта литература по всем признакам стала подлинной лабораторией формирования национальной интеллигенции, и по сути явилась созидательницей ее, как, например, имело место в случае с профессором о. Михаилом Бобровским. Наконец, она стала одной из основ зарождения мировой славяноведческой науки, появления славистики у народов Западной, Восточной и Центральной Европы.

Сяргей Токць (Гродна, Беларусь)

БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНЫ РУХ ХІХ – пач. ХХ ст. У КАНТЭКСЦЕ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ РУХАЎ НАРОДАЎ ЦЭНТРАЛЬНА-УСХОДНЯЙ ЕЎРОПЫ

Паводле поглядаў гісторыкаў і сацыёлагаў т.зв. мадэрнісцкай школы, сучасныя еўрапейскія нацыі сфармаваліся ў ХІХ–ХХ ст. у выніку працэсаў распаду традыцыйнага аграрнага грамадства і ўзнікнення на яго руінах грамадства індустрыяльнага, капіталістычнага. Зараджэнне і развіццё сучаснай нацыянальнай свядомасці было абумоўлена, на іх думку, бурнымі палітычнымі, эканамічнымі і сацыяльнымі зменамі ў жыцці еўрапейскіх супольнасцяў ці, іншымі словамі, кардынальнай мадэрнізацыяй усёй еўрапейскай цывілізацыі: «Працэс фармавання нацыі суправаджаўся зрынаннем праў на санкцыянаваных грамадскіх бар’ераў, узрастаннем гарызантальнай і вертыкальнай грамадскай мабільнасці, распаўсюджваннем адукацыі і, такім чынам, значным павелічэннем прытоку інфармацыі і грамадскіх ідэй. Становыя сувязі былі заменены слабейшымі класавымі»¹. Для шырокіх масаў прадстаўнікоў ніжэйшых саслоўяў засваенне нацыянальнай свядомасці з’яўлялася спосабам далучэння да новага грамадства і набыццём новай сістэмы каардынат пасля распаду феадальна-саслоўных структур і ментальнасці. Некаторыя даследчыкі, напрыклад Эрнэст Гельнер, дастаткова радыкальна трактавалі ўзаемазалежнасць нараджэння сучасных нацый і працэсаў мадэрнізацыі грамадства, нават адмаўляючы часам сувязь сучасных нацый з народнасцямі феадальнай эпохі: «Нацыяналізм — гэта не абуджэнне народаў да самасвядомасці: знаходзіць ён народы там, дзе яны не існавалі»^{2*}. Такі падыход выклікаў рашучыя

¹ Радзiк Рышард. Ад этнічнага згуртавання да нацыянальнай супольнасці // Беларускі гістарычны агляд. 1998. Т. 5. Сш. 2 (9). С. 316.

² Цыт. па: Andersen B. Wspólnoty wyobrazone. Warszawa, 1997. S. 19.

* Тут і далей па тэксту пераклады цытатаў на беларускую мову зроблены аўтарам артыкула.

пярэчанні з боку гісторыкаў, якія абаранялі тэзіс аб старажытным паходжанні сучасных еўрапейскіх народаў і адсутнасці прынцыповых адрозненняў у этнічнай самасвядомасці на працягу многіх стагоддзяў. Аднак, як справядліва заўважыў польскі даследчык Фларыян Знанецкі: «[...] у канцы васьмнацатага стагоддзя большасць жыхароў розных рэгіёнаў Італіі, ад П'емонта да Сіцыліі, не ўсведамлялі сабе факту, што ўсе яны з'яўляюцца італьянцамі. Падобна людзі, што жылі на тэрыторыі, якая разлеглася ад Прусаў да Рэйнскай вобласці і ад ГанOVERA да паўднёвай Баварыі, не лічылі сябе немцамі. Нават у дваццатым стагоддзі сяляне некаторых еўрапейскіх абшараў не мелі паняцця, што належаць да якой-небудзь этнічнай супольнасці больш шырокай, чым лакальная супольнасць»³.

Працэсы станаўлення і развіцця нацыянальнай свядомасці мелі істотныя адрозненні ў розных рэгіёнах Еўропы. На думку польскага даследчыка Юзафа Хлебoўчыка, у Заходняй Еўропе вызначальную ролю ў нацыятворчых працэсах адыгрывала пачуццё дзяржаўна-рэлігійных сувязяў. Фактычна там існавала ідэнтыфікацыя паняццяў «дзяржава» і «народ». Менавіта дзяржавы праз свае інстытуты, найперш школу, армію, судовую сістэму і г. д. праводзілі палітыку уніфікацыі літаратурнай дзяржаўнай мовы і пашыралі сярод масаў насельніцтва дзяржаўную ідэалогію, заснаваную на гістарычных нацыянальных міфах. Нацыятворчы працэс у краінах Заходняй Еўропы Ю. Хлебoўчык акрэслівае з дапамогай наступнай схемы: **дзяржаўная супольнасць — моўная супольнасць — нацыянальная супольнасць**⁴.

У XIX ст. – пачатку XX ст. развіваюцца таксама нацыятворчыя працэсы ва Усходняй і Цэнтральнай Еўропе, у выніку якіх узніклі сучасныя народы гэтага рэгіёну. Аднак тут існаваў шэраг істотных адрозненняў ад Заходняй Еўропы. Нацыянальная свядомасць большасці народаў фарміравалася тут не дзякуючы дзяржаўнай палітыцы, а часта насуперак ёй. Ю. Хлебoўчык усе цэнтральна-усходнееўрапейскія народы падзяліў на наступныя групы: 1) народы дзяржаўныя; 2) народы, пазбаўленыя дзяржаўнасці; 3) моўна-этнічныя супольнасці, пераважна сялянскія; 4) супольнасці, існуючыя пераважна ў стане дыяспары, з выразнай культурна-цывілізацыйнай і часта расавай адрознасцю ад суседзяў.

Большасць цэнтральнаеўрапейскіх народаў — чэхаў, славакаў, славенцаў і г. д. — Ю. Хлебoўчык адносіў да трэцяй групы. «Сялянскія» народы мусілі ствараць уласныя нацыянальныя ідэі і развіваць сваю культуру насуперак магутным асіміляцыйным хвалям. Галоўнай задачай для гэтых народаў з'яўлялася задача «набілітацыі» сваёй «плябейскай» мовы. Паводле схемы Ю. Хлебoўчыка, нацыятворчы працэс у такім выпадку развіваўся

³ Znaniecki Florian. Współczesne narody. Warszawa, 1990. S. 123.

⁴ Chlebowczyk Józef. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa, 1975. S. 18.

наступным чынам: **моўная супольнасць — нацыянальная супольнасць — дзяржаўная супольнасць.**

Такім чынам, у працэсах станаўлення цэнтральна-ўсходнеўрапейскіх нацый моўна-культурны фактар адыгрываў надзвычай важную ролю, што дае падставы называць гэтыя нацыі моўна-этнічнымі (культурнымі) у супрацьстаўленне да палітычна-дзяржаўных, што дамінуюць на Захадзе нашага кантыненту⁵.

Надзвычай важнай асаблівасцю ў культурным развіцці гэтай часткі Еўропы з'яўляўся феномен двухмоўя ці часта нават шматмоўя. Пры гэтым абавязкова існавала «пануючая мова», якая звычайна выконвала дзве функцыі: 1) камунікацыйная (мова, ўжываная штодзень); 2) цывілізацыйная (у сваёй літаратурнай адмене).

У такіх варунках сацыяльны і культурны аванс «простай» мовы з'яўляўся галоўным зместам першай фазы нацыятворчага працэсу — эмансіпацыі і інтэграцыі, а таксама уніфікацыі моўна-этнічных групаў ці «плябейскіх» народаў. Аванс роднай мовы прыводзіў у першую чаргу таксама і да выканання мовай функцый чыста тэхнічных, як сродка камунікацыі, абмену ідэямі і інфармацыяй. Яшчэ ў большай ступені гэты працэс быў звязаны ад самага пачатку з выразнымі «свядомаснымі» элементамі, рэфлексійным пачуццём прыналежнасці да акрэсленай этнічнай супольнасці, сцэнтаванай традыцыяй, агульнымі звычайнымі нормамі, гістарычна ўсталяваным адзінствам псіхічнага складу, а таксама супольным цывілізацыйна-культурным набыткам.

Першы этап нацыятворчага працэсу належыць амаль выключна да сферы моўна-культурнай. Сярод насельніцтва дамінуе па-ранейшаму паняцце тэрытарыяльнай ці праўна-адміністрацыйнай супольнасці.

Наступны чыннік — нараджэнне пачуцця супольных лёсаў у мінулым, ці рэканструкцыя ўласнага мінулага. «Гісторыя ёсць першая кніга народу — у ёй ён бачыць сваё мінулае, сучаснасць і будучае. Народ без гісторыі з'яўляецца проста варварскім людам і бяда такому люду, які загубіў рэлігію сваіх успамінаў»⁶, — так пісаў дзеяч румынскага нацыянальнага руху Нікола Бальчэску. Для пераадолення характэрнага для «плябейскіх» народаў комплексу культурнай ніжэйшасці нацыянальнымі дзеячамі звычайна выкарыстоўвалася ідэя аб унікальнай «цывілізацыйна-культурнай місіі» дадзенага народу. Так, на грунце пашырэння ўсведамлення прыналежнасці да актуальнай моўна-этнічнай супольнасці, звязанай агульнымі лёсамі і спадчынай мінулага, утвараецца нацыянальная повязь як **ідэалагічная катэгорыя** ў супрацьпастаўленні да чыста тэхнічнай ролі моўнай повязі на пачатковай фазе нацыянальнага руху. Паўстаючая нацыянальная група ламае рамкі пануючай да таго часу рэгіянальнай свядомасці. Мацнее

⁵ Радзiк Р. Ад этнічнага згуртавання... С. 325.

⁶ Цыт. па: Chlebowczyk Józef. Procesy narodotwórcze... S. 32.

пачуццё нацыянальнай салідарнасці. Напачатку зараджаецца ідэя культурнай аўтаноміі, потым мясцовага самакіравання і, нарэшце, імкненне да поўнага суверэнітэту на пэўнай тэрыторыі. На гэтай глебе амаль непазбежны канфлікт паміж «сялянскім» народам, які становіцца нацыяй, і шматэтнічнай дзяржавай — звычайна імперыяй.

Галоўным выклікам «сялянскаму» народу, які спрабуе стварыць уласную элітарную ці «высокую» культуру і пашырыць нацыянальную свядомасць сярод сялянскага насельніцтва, з'яўляецца праблема асіміляцыі. Асіміляцыйныя памкненні пануючай нацыі звычайна падмацоўваліся магутнай падтрымкай дзяржаўна-бюракратычнага апарату. Любая спроба сацыяльнага авансу для прадстаўнікоў сялянскага этнасу звязвалася з неабходнасцю засваення культуры пануючай нацыі. Працэс асіміляцыі можна падзяліць на дзве фазы: 1) моўная асіміляцыя; 2) культурная асіміляцыя.

Вынікам асіміляцыйных уплываў становіцца такая з'ява, як культурная «гібрыдызацыя», калі прадстаўнік «сялянскага этнасу» часткова за свойваў культурныя стэрэатыпы пануючай нацыі. Асіміляцыйны выклік становіцца галоўным выпрабаваннем народа на шляху станаўлення нацыянальнай культуры.

Ю. Хлебоўчык падзяляў нацыятворчы працэс на дзве асноўныя фазы: культурна-моўную і палітычную⁷. Галоўная задача першай фазы — стварэнне і стандартызацыя літаратурнай мовы этнічнай супольнасці. Зместам другой фазы з'яўляецца пашырэнне нацыянальнай ідэі і гістарычнай свядомасці сярод «простага» народу, а вынікам — самавызначэнне і, ў ідэале, здабыццё суверэннасці. Хаця схема Ю. Хлебоўчыка распрацавана найперш у дачыненні да народаў Цэнтральнай Еўропы, яе можна прымяніць і адносна нацыятворчых працэсаў на заходніх ускраінах Расійскай імперыі, улічваючы, натуральна, істотныя асаблівасці ў палітычных умовах.

Вядома, што нацыятворчы працэс адносна кожнага народу меў свае індывідуальныя асаблівасці і адрозненні. Паспрабуем, адштурхоўваючыся ад схемы Ю.Хлебоўчыка, пабудаваць схему развіцця гэтага працэсу на беларускіх землях у часы Расійскай імперыі. Тут, на маю думку, можна вылучыць 4 этапы:

1. **Навуковы этап (першая трэць XIX ст.):** вывучэнне народнай мовы і культуры, выданне слоўнікаў, фальклорных зборнікаў і г. д.

2. **Практычна-асветны этап (1830–80-я гг.):** зараджэнне новай літаратуры на беларускай мове. Мясцовая інтэлігенцыя спрабуе данесці да сялян набыткі высокай культуры на зразумелай для іх мове (Я. Чачот, В. Дунін-Марцінкевіч, «Катэхізіс» на беларускай мове 1835 г., «Мужыцкая праўда» Кастуся Каліноўскага). На пачатку 1860-х гадоў абмяркоўваецца магчымасць увядзення беларускай мовы ў пачатковую школу.

⁷ Chlebowczyk Józef. Procesy narodotwórcze... S. 56.

3. **Стварэнне беларускай нацыянальнай ідэі (1880-90-я гг.):** прадстаўнікамі мясцовай інтэлігенцыі распрацоўваецца беларуская нацыянальная ідэя і ствараецца вобраз беларускай «ідэалагічнай Айчыны».

4. **Узнікненне беларускага нацыянальнага культурна-асветнага руху (пачатак XX ст.):** узнікаюць беларускія перыядычныя выданні, як галоўны сродак прапаганды нацыянальнай ідэі, арганізуецца першая палітычная партыя.

Паспрабуем параўнаць вышэйакрэсленую схему з суседнімі народамі — найперш з украінскім, паколькі нацыянальны рух у Прыдняпроўскай Украіне развіваўся ў амаль аднолькавых з Беларуссю палітычных умовах. Можна дапусціць, што навуковы этап тут распачаўся прыкладна ў той жа час, што і ў беларусаў і быў падобным па свайму зместу. Толькі раней і больш выразна выявіўся яго практычны аспект. Ужо ў 1818 г. у Галіцыі «руская» мова была афіцыйна дапушчана ў пачатковую школу. У тым жа годзе ў Прыдняпроўскай Украіне была выдадзена «Граматыка малоросійскаго наречія» Олексія Паўлоўскага. Яшчэ тры граматыкі неўзабаве былі выдадзены ў Галіцыі.

Значна раней, чым у беларусаў, праявіліся палітычныя аспекты украінскага руху. Ужо ў 1848 г. у Львове ўзнікла першая ўкраінская палітычная арганізацыя — Галоўная Руска Рада. Але вобраз «ідэалагічнай Айчыны» тады яшчэ не быў выразна сфармуляваны. У час аўдыенцыі з аўстрыйскім намеснікам графам Стадыёнам прадстаўнікі Рады не ведалі, як адказаць на пытанне: «Ці вы і велікаросы ёсць адна нацыя?»⁸. А годам раней, у 1847 г. на Прыдняпроўскай Украіне было разгромлена Кірыла-Мяфодзеўскае брацтва, сябры якога выкарыстоўвалі ідэі славянафільства для абгрунтавання права ўкраінцаў на ўласнае нацыянальна-культурнае развіццё. У 30–40-я гады XIX ст. адбыўся разрыў украінскіх дзеячоў з царкоўнаславянскай мовай і была адкінута канцэпцыя Скаварады аб зліцці народнай і царкоўнай моў.

Асабліва актывізавалася практычна-асветная праца ўкраінскіх дзеячоў на мяжы 50–60 гадоў XIX ст. Так, у 1859 г. узнікла першая ўкраінская культурна-асветная арганізацыя ў Пецярбургу. Тарас Шаўчэнка і Панцеляймон Куліш напісалі ўкраінскія падручнікі. У 1861–62 гг. П. Куліш выдаваў мясячнік «Основа»⁹. У выніку такой актывізацыі ўкраінскай культурна-асветнай працы міністр унутраных спраў Расійскай імперыі Валуеў сакрэтным цыркулярам забараніў вучэбную літаратуру на ўкраінскай мове. А у 1875 г. спецыяльная ўрадавая камісія пастанавіла: «(...) дапусціць асобную літаратуру на простанароднай гаворцы азначала б пакласці трывалую аснову для пераканання ў магчымасці аддзялення, хаця б і ў далёкай будучыні,

⁸ Грицак Ярослав. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ, С. 51–52.

⁹ Тамсама. С. 66.

Украіны ад Расіі». 18 траўня 1876 г. быў выдадзены Емскі ўказ аб забароне ўкраінскіх тэкстаў, за выключэннем мастацкіх і навуковых¹⁰.

Такім чынам, можна адзначыць, што практычна-асветны этап нацыятворчага працэсу на Украіне выявіўся больш актыўна, чым на беларускіх землях і фактычна з самага пачатку атрымаў нацыянальную і нават палітычную афарбоўку, асабліва на Галіччыне. Прыкметным адрозненнем было тое, што заснавальнікі беларускай літаратурнай мовы ў большасці сваёй з'яўляліся, па сутнасці, прыхільнікамі польскай нацыянальнай ідэі — ідэі адраджэння Рэчы Паспалітай і пашырэння польскай літаратурнай мовы, як айчыннай мовы, сярод беларускага і ўкраінскага сялянскага насельніцтва. Паражэнне паўстання 1830–31-х гг. пераканала шляхецкіх рэвалюцыянераў, што ўратаваць Рэч Паспалітую можа, паводле слоў Зыгмунта Красінскага, «адзін толькі, адзін цуд / з шляхтай польскай польскі люд». Міхал Чарнякоўскі напісаў наступныя радкі:

Памірымся і з Ляшкамі
Паклонімся шапачкамі
Адна думка, адна справа
Сталіцай будзе Варшава¹¹.

Цалкам натуральна, што «будзіцелі» недзяржаўных народаў, перш чым стварыць канцэпцыю сваёй нацыі, мусілі жыць і працаваць у прасторы, якая была здамінавана іншай, культурнай гістарычнай нацыяй, што вяло да пераймання чужых канцэпцый і жыцця, паводле Эрыка Хобсбаума, лічынкі ў чужым целе. Таму ўплыў польскага нацыянальнага руху на беларускі і ўкраінскі меў вялізнае значэнне. Аднак украінскія дзеячы, у адрозненне ад творцаў беларускай мовы і літаратуры, правялі выразную мяжу. Гэта сфармуляваў Уладзімір Антановіч: «Калі вы хочаце быць паслядоўнымі дэмакратамі і служыць народу, то мусіце ведаць, што большасць народу на Правабярэжнай Украіне складаюць украінскія сяляне»¹².

Паводле блізкай мадэлі адбывалася развіццё літоўскага нацыянальнага руху. Навуковы і практычна-асветны этапы ў станаўленні літоўскага руху фактычна супадалі. Гэта было абумоўлена тым, што традыцыя літоўскай кніжнасці не перапынялася з часоў Адраджэння. Так, у XVII ст. убачылі свет 113 літоўскіх выданняў. У першай трэці XIX ст. было выдадзена іх яшчэ каля 70¹³. Першым літоўскім нацыяналістам можна лічыць Шымона Даўкантаса (1793–1864), які напісаў літоўскія граматыку і лемантар, а таксама польска-літоўскі слоўнік. Тым не менш, як сцвярджаў Леон Васілеўскі,

¹⁰ Грицак Ярослав. Нарис історії України. С. 70.

¹¹ Тамсама. С. 33.

¹² Тамсама. С. 68.

¹³ Wasilewski Leon. Litwa i Białoruś: przeszłość — terażniejszość — tendencje rozwojowe. Kraków, 1912. S. 160, 164.

напярэдадні 1863 г. літоўскі рух меў характар выключна культурнага руху, рэпрэзэнтаванага шляхтай і духавенствам, выхаваных пад уплывам польскіх палітычных традыцый¹⁴. У 1860-х гг. царскі ўрад спрабаваў развіваць літоўскае школьніцтва з кірылічным алфавітам, каб супрацьпаставіць яго польскаму.

Украінская нацыянальная ідэя і праграма нацыянальнага руху былі дастаткова поўна і выразна сфармуляваны М. Драгаманавым на старонках першага ўкраінскага палітычнага часопіса «Грамада» (1878–82). Прыкладна ў гэты ж час адбываецца ідэйнае паяднанне нацыянальных рухаў у Галіцыі і Прыдняпроўскай Украіне і выразна фармулююцца вобраз і абрысы ўкраінскай «ідэалагічнай Айчыны».

У 1880-я гг. была сфармулявана і беларуская нацыянальная ідэя. Напрыклад, Вайніслаў Савіч-Заблоцкі абмяркоўваў яе ў перапісцы з М. Драгаманавым. А найбольш выразна і зразумела выказалі беларускую ідэю народнікі ў часопісе «Гомон». Аднак пасля разгрому іх гурткоў нельга гаварыць пра існаванне арганізаванага беларускага руху. У той жа час у 1890 г. у Галіцыі ўзнікла першая ўкраінская палітычная партыя — Руска-ўкраінская радыкальная партыя, якая фактычна ўпершыню абвясціла пастулат самастойнасці Украіны¹⁵. На Прыдняпроўскай Украіне Рэвалюцыйная ўкраінская партыя ўзнікла ў 1900 г. Ідэалам яе лідэра Мікалая Міхноўскага была адзіная Украіна ад Карпатаў да Каўказу¹⁶.

Спроба ўтварыць першую беларускую палітычную арганізацыю — Беларускую рэвалюцыйную партыю — адбылася ў 1902 г. Тут відавочны ўплыў украінскага ўзору на беларускіх дзеячоў, найперш Вацлава Іваноўскага. Але маштабы беларускага нацыянальнага руху былі слабейшымі. Так, для прыкладу, у 1906 г. у Прыдняпроўскай Украіне існавалі 15 украінскіх выдавецтваў і 20 перыёдыкаў¹⁷. Праўда, з 64 украінскіх выданняў 1905–07 гг. толькі 24 змаглі ўбачыць свет і ўсяго 6 пратрымаліся больш аднаго года. Паводле Я. Грыцака, на пачатку XX ст. усяго 8 сем'яў у Кіеве размаўлялі на ўкраінскай мове¹⁸. Затое ў Галіцыі да 1913 г. таварыства імя Т. Шаўчэнкі выдала 800 тамоў украінскамоўных навуковых і літаратурных твораў, а таварыства «Прасвіта» арганізавала каля 3 тыс. чытальняў і прыкладна столькі ж пачатковых школак з украінскай мовай навучання¹⁹.

Арганізаваны літоўскі рух паўстаў таксама ў 1880-х гг. Першым яго масавым перыядычным выданнем стала газета «Ausra». У 1912 г. налічвалася ўжо 45 літоўскіх выданняў, а культурна-асветныя арганізацыі

¹⁴ Wasilewski Leon. Litwa i Białoruś. S. 169.

¹⁵ Грыцак Ярослав. Нарис історії... С. 77.

¹⁶ Тамсама. С. 84.

¹⁷ Тамсама. С. 87.

¹⁸ Тамсама. С. 98.

¹⁹ Тамсама. С. 79.

аб'ядноўвалі тысячы сяброў. Рух за ўвядзенне літоўскай мовы ў касцёльнае набажэнства прывёў да шматлікіх сутыкненняў з палякамі і беларускімі католікамі.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што нацыятворчы працэс у Беларусі адставаў па часе, і яшчэ ў большай ступені па сваёму размаху, ад украінскага і літоўскага. Прыкладна тое ж можна адзначыць і адносна параўнання са славянскімі нацыянальнымі рухамі ў Аўстра-Венгерскай імперыі. Так, славацкі нацыянальны рух, магчыма найслабейшы ў гэтым рэгіёне, налічваў у XIX ст. 178 аўтараў, якія пісалі на славацкай мове²⁰.

Што паслужыла прычынай адставання нацыятворчага працэсу беларускай нацыі? На першае месца, на маю думку, трэба паставіць моўна-этнічную блізкасць да асімілюючых беларускае насельніцтва культур. Чэхі і славенцы супрацьстаялі германізацыі, славакі і харваты — мадзярызацыі, літоўцы — паланізацыі і русіфікацыі, эстонцы і латышы — германізацыі і русіфікацыі. Выразная этнічная адрознасць стварала ў гэтых выпадках сур'ёзны бар'ер на шляху асіміляцыі, спрашчала механізм узнікнення «міфу ворага», які служыў мабілізуючым фактарам нацыянальнага руху. Беларускі ж этнас імкнуўся асіміляваць з двух бакоў блізкія да яго паводле этнічнага паходжання расіяне і палякі. У падобнай жа сітуацыі знаходзіўся і ўкраінскі этнас. Аднак паўднёвыя суседзі беларусаў мелі шэраг пераваг. На Левабярэжнай Украіне, дзе ўласна і пачаўся нацыятворчы працэс, яшчэ захоўваліся на мяжы XVI—XIX стст. рэшткі казацкай протадзяржавы і адпаведнай ідэалогіі і народнай культуры. А галоўную ролю своеасаблівага ўкраінскага Р'емонту адыграла Галіцыя, дзе вялікае значэнне меў фактар канфесійнай адрознасці ўкраінцаў-уніятаў ад палякаў-каталікоў. Ды і адносна ліберальная палітыка аўстрыйскіх уладаў, якая да таго ж ахоўвала ўкраінскі рух ад гвалту з боку больш моцнай польскай меншасці, дазваляла больш-менш свабодна ўзнікаць і развівацца ўкраінскім культурна-асветным і палітычным арганізацыям.

Што ж датычыць беларускага народу, дык тут рэлігійны фактар не мог адыграць асабліва важнай ролі. Наадварот, пасля скасавання Уніі беларускі этнас быў падзелены на праваслаўных і каталікоў, і пераадоленне гэтага падзелу стала найважнейшай задачай беларускіх нацыянальных дзеячоў.

Можна сцвярджаць, што нацыятворчы працэс на беларускіх землях адбываўся ў найбольш неспрыяльных умовах у параўнанні з усімі астатнімі народамі Цэнтральна-Усходняй Еўропы. У выніку гэты працэс не атрымаў лагічнага завяршэння ў першай палове XX ст. — не адбылося ўтварэння самастойнай дзяржавы і, што яшчэ больш істотна, не адбылося пашырэння сярод шырокіх пластоў насельніцтва беларускай нацыянальнай свядомасці ў выглядзе яе асноўных кампанентаў: літаратурнай

²⁰ Stegner T. Więź wyznaniowa a narodowa // Naród i religia. Gdańsk, 1994. S. 11.

мовы, уласнага бачання сваёй гісторыі, вобраза «ідэалагічнай Айчыны», нацыянальнага культурна-гістарычнага канона (найбольш вядомыя нацыянальныя героі, дзеячы культуры і мастацтва, навукоўцы). Нацыянальная свядомасць большасці жыхароў сучаснай Беларусі, асабліва старэйшага і сярэдняга ўзросту, уяўляе сабой гібрыд савецка-расійскай псеўданацыянальнай (моцны замешак класавай ідэалогіі. — С. Т.) мадэлі і спрымiтызаванай беларускай мадэлі, якая выкладалася ў навучальных установах БССР, да таго ж фактычна сапхнутай на трэцяступенную ролю. Гэтае падаенне свядомасці вызначае стаўленне насельніцтва да сучасных праблем дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі.

Рышард Радзiк (Люблiн, Польшча)

ПЕЦЯРБУРГСКI «ГОМАН» ЯК ПАЧЫНАЛЬНIК БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ IДЭI Ў XIX СТАГОДДЗI

Стваральнiкам беларускай лiтаратуры XIX ст. было кола каталiцкiх «*gente Lithuanus (Ruthenus), natione Polonus*». Яно мела беларускi культурны характар, аднак не валодала выразна акрэсленым беларускiм нацыянальным характарам. У праваслаўным асяроддзi адносiны да Бацькаўшчыны выяўлялiся — акрамя сантыментаў да ўсяго тутэйшага, свайго — у зацiкаўленасцi мясцовым народам, яго культурай, этнаграфiяй. Гэтая праца, аднак, вялася на рускай мове, падпарадкоўваючы беларускасць расiйскасцi мацней, чым каталiцкая шляхецкая элiта польскасцi¹.

Беларускую мову на працягу XIX ст. неаднойчы выкарыстоўвалi ў палiтычнай дзейнасцi. Гэта рабiў не толькi Кастусь Калiноўскi. Беларуская моўныя тэксты (часцей за ўсё пракламацiй) выдавалi — на пачатку 60-х гг. XIX ст. — як палякi, так i царскiя ўлады. Iх мэтай было не iнiцыяванне нацыянальнай беларускасцi, а схiленне мясцовага народа на свой бок ў расiйска-польскiм канфлiкце. Культуру беларускага народа даследавалi як польскiя, так i расiйскiя навукоўцы, павялiчваючы кола зацiкаўленых беларускасцю, спрыяючы пашырэнню i распаўсюджванню этнаграфiчных, дыялекталагiчных ведаў аб насельнiках беларускiх тэрыторый. З 70-х гг. XIX ст. на Беларусi развiваўся народнiцкi рух, моцна звязаны з расiйскай культурай, i польскi рэвалюцыйны рух, таксама як у выпадку з народнiкамі з выразным сацыялiстычным, а часам марксісцкiм адценнем. Даволi

¹ Шырэй пішу пра гэта ў: Literackie źródła nowoczesnej białoruskości // Przegląd Powszechny. 1994. Nr 3.

вялікую зацікаўленасць беларускай праблематыкай XIX ст. выказала ППС (Polska Partia Socjalistyczna) ².

На працягу трох апошніх дзесяцігоддзяў XIX ст. сярод вучняў сярэдніх школ Беларусі дзейнічалі самаадукацыйныя гурткі рознага ідэйнага кшталту, у т. л. і партыйнага (напрыклад, народніцкага) ³. У адной з такіх, прыхільных да сацыялізму моладзевых груп у случкай гімназіі, была перакладзена на беларускую мову пераробка польскай брашуры «Ојсіес Szumop» і выдадзена нелегальна, хутчэй за ўсё ў 1885 г. пад загаловам «Дзядзька Антон» (другім разам у Тыльзіце ў 1892 г.) ⁴.

Моладзь беларускага паходжання стварала ў расійскіх навучальных установах, пераважна пецяярбургскіх і маскоўскіх, т. зв. зямляцтвы — аб'яднанні студэнтаў на падставе іх тэрытарыяльнага паходжання, не зважаючы на іх нацыянальную прыналежнасць. Такі пазанацыянальны гурток у Маскве ажыццявіў легальнае выданне ў 1891 г. па-беларуску «Сігнала» Гаршына (перакладчыкам стаў Антон Лявіцкі, пазней вядомы пад псеўданімам Ядвігін Ш. як беларускі празаік) ⁵. Зямляцтва, — адзначае Туронак, «за адным выключэннем не пакінула доказаў сваёй дзейнасці на ніве беларускага адраджэння» ⁶. Можна таксама ўгадаць дзейнасць супрацоўніка бібліятэкі Пецяярбургскага ўніверсітэта Браніслава Эпімаха-Шыпілы, які ў рукапісным тэксце, названым «Bielaruskaja chrestomatyja. Sabrau i ułažuł Bronisławu Erimach-Szyrjŏ. Piciarborak, 1899», сабраў беларускамоўныя творы, напісаныя на працягу многіх дзесяцігоддзяў больш-менш вядомымі аўтарамі ⁷.

Нягледзячы на даследаванні культуры беларускага народа, на стварэнне літаратуры на ягонай мове, на абшарах Беларусі ў XIX ст. не была дакладна сфармулявана беларуская нацыянальная ідэя (калі не ўлічваць, што яе пачаткі можна прасачыць ў «Прадмове» да «Дудкі беларускай» Ф. Багушэвіча). Што цікава, упершыню яна атрымала абрыс у першай палове 80-х гг. мінулага стагоддзя ў асяроддзі пецяярбургскіх народнікаў, пераважна студэнтаў мясцовага ўніверсітэта, сяброў і прыхільнікаў нелегальнай

² Гл.: Turonek J. PPS wobec białoruskiego ruchu rewolucyjnego w latach 1902–1906 // Studia polsko-litewsko-białoruskie / Praca zbiorowa pod red. J. Tomaszewskiego, E. Smułkowej i H. Majeckiego. Warszawa, 1988. S. 92 i in.

³ Гл.: Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі ў XIX і пачатку XX стагоддзя. Мн., 1926. С. 190–191.

⁴ Turonek J. Wokół genezy Dziadźki Antona // Slavia Orientalis. 1983. Nr 3. S. 270, 172. (Поўны тэкст назвы брашуры гучаў: «Дзядзька Антон, або Гутарка аб усім чыста, што баліць, а, чаму баліць — ня ведаім».)

⁵ Лойка А. А. Гісторыя беларускай літаратуры. Мн., 1977. Ч. 1. С. 227; Turonek J. Wokół genezy... S. 271; гл. таксама: Ядвігін Ш. Успаміны. Вільня, 1921.

⁶ Turonek J. Waclaw Iwanowski i odrodzenie Białorusi. Warszawa, 1992. S. 26.

⁷ Семашкевіч Р. М. Беларускі літаратурна-грамадскі рух у Пецяярбурзе (канец XIX – пачатак XX ст.). Мн., 1971. С. 46. Аўтар сцвярджае, што тэксты былі ўнесены звольшага ў 1889–1890 гг., і пазней, апошні ў 1931 г.

расійскай «Народнай Волі». Прыведзеныя ніжэй разважанні маюць на мэце характарыстыку галоўных элементаў беларускай нацыянальнай ідэі, папулярызаванай праз публічныя лісты народнікаў, а таксама адказ на важнае пытанне: чаму беларуская нацыянальная ідэя ўпершыню была сфармулявана па-за межамі Беларусі, якія культурныя і сацыяльна-класавыя карані мелі яе стваральнікі, які ўплыў іх паходжанне аказала на яе ўзнікненне і змест?

Дакладна невядома гісторыя асяроддзя, якое ў першай палове 80-х гг. XIX ст. выдала ў Пецярбургу — выключна на рускай мове — некалькі нелегальных тэкстаў, прысвечаных беларускай праблематыцы. Тыя, якія да нас дайшлі, былі сабраны Сцяпанам і Ірынай Александровічамі і ў 1983 г. выдадзены ў Мінску⁸. Першы з іх, кароткі зварот «Да беларускай моладзі», з’явіўся, відаць, у 1881 г., у наступным годзе — брашура «Лісты да Беларусі. Ліст першы», была падпісана псеўданімам Даніла Баравік. Палемікай з гэтым апошнім тэкстам стала выдадзенае ў 1884 г. «Пасланне да землякоў-беларусаў» — адносна ёмістая брашура, падпісаная псеўданімам Шчыры Беларус. У 1883 г. быў распаўсюджаны зварот «Да беларускай інтэлігенцыі», вядомы нам толькі праз перадрук у першым нумары народніцкай газеты, названай «Гоман» (у рускамоўным друку — «Гомон»), якая з’явілася ў лютым ці ў сакавіку 1884 г., а другі выйшаў з датай 15 лістапада 1884 г. Пецярбургская група народнікаў канчаткова склалася ў сваім першапачатковым выглядзе на самым пачатку 1880-х гг. Яе сябры вучыліся нелегальнай дзейнасці яшчэ ў часы навучання ў беларускіх гімназіях (у мясцовых народніцкіх гуртках). Гэта былі найчасцей маладыя людзі, паходжаннем з беларускіх зямель, якія гуртаваліся ў зямляцтвы паводле ідэйных, пазаэтнічных меркаванняў⁹.

Калі глядзець на публіцыстыку беларускіх народнікаў без уліку разнароднасці поглядаў, як на пэўную цэласнасць, можна выбраць з яе тыя думкі, што прадстаўляюць нацыянальную беларускую ідэю ў яе найбольш развітай форме. Аўтары-стваральнікі тэкстаў характарызувалі Беларусь і беларускасць праз такія параметры, як клімат, геаграфія, эканоміка, этнаграфія

⁸ Публіцыстыка беларускіх народнікоў. Нелегальныя выдання беларускіх народнікоў (1881–1883) / Обр. С. Х. Александрович и И. С. Александрович. Минск, 1983.

⁹ Галоўная даведачная крыніца пра дзеянні гэтай групы: Александровіч С. Х. Яны выдавалі «Гоман» // Александровіч С. Х. Кнігі і людзі. Мн., 1976; гл. таксама ягоную «Прадмову» да: Публіцыстыка беларускіх...; яго ж. Пуцявіны роднага слова. Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя. Мн., 1971. С. 52; Самбук С. М. Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX века (по материалам периодической печати). Минск, 1976; адзіны прысвечаны «Гоману» польскамоўны тэкст быў напісаны выдатным беларускім дзеячам першай паловы XX ст. Антонам Луцкевічам: Narodowolcy-Białorusini i ich organ «Homon» // Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Lwów, 1935 (аўтару вядомы быў толькі другі нумар «Гомана», затое невядомы астатнія выданні народнікаў, месца іх друку, выдаўцы, як і шмат іншых фактараў, апісаных упершыню С. Александровічам).

мясцовага народа, яго ментальнасць і паходжанне, своеасаблівае нацыянальных інтарэсаў, таксама ўласная мова, што з’яўляецца — як адзначалася — найлепш захаванай, чыста славянскай гаворкай. «Беларуская мова, — пісалі яны, — з часам можа атрымаць тая ж самая правы, як і маларасійская. Развіццё мовы, відавочна, з’яўляецца пытаннем будучыні, калі сама Беларусь крыху акрые, а гэта будзе залежаць перадусім ад паляпшэння яе эканамічнага стану. Клопат пра тое пакідаем прыхільнікам беларускасці»¹⁰. Аднак у народніцкіх публікацыях не былі вызначаны тэрытарыяльныя межы Беларусі.

Ва ўступе да першага нумара «Гомана» беларусы былі прадстаўлены як адна з «нацыянальнасцяў», што насяляюць Расію, паланізаваная, а пасля русіфікаваная, няздольная вызначыцца, які варыянт горшы. Знешнім уплывам, адзначалася тут, падлягалі аднак больш вышэйшыя слаі, чым агульныя масы, што абумовіла фарміраванне нацыянальнай свядомасці, а пазней і «адзінага вызваленчага руху». «Рукі прэч, Беларусь павінна быць для беларусаў, а не для чужаземцаў»¹¹, — заяўляюць рэдактары ліста. Адзначана, што ў барацьбе з абсалютызмам інтэлігенцыя «беларускай групы» стварала «орган» (г. зн. «Гоман»), які «стане выконваць кіруючую ролю ў сучасным беларускім руху». Што цікава, выяўляўся намер друкаваць матэрыялы на трох мовах: рускай, польскай і беларускай¹². У «Лістах аб Беларусі» адзначалася, што яны павінны былі выйсці на беларускай мове, але не атрымалася, бо ў дадзенай мове яшчэ не сфарміравалася навуковая тэрміналогія¹³.

У тэкстах народнікаў рэдка звяртаецца ўвага на існаванне ўласнага гістарычнага мінулага, увогуле яны досыць эфектыўна пазбягалі ўсялякіх дат і падзей. Адным са значных выключэнняў стала заўважаная колішняя ўпывовасць у Літве беларускай мовы як афіцыйнай¹⁴. Увогуле, у лістах дамінуе ўстаноўка на сучаснасць і на будучыню, а не на мінулае. У іх падкрэсліваецца нятоеснасць беларусаў палякам, рускім і ўкраінцам («маларосам») і — што асабліва важна ў дачыненні агульнага мінулага ў межах Вялікага Княства Літоўскага — літоўцам. Гэта сведчыць пра этнічна-культурнае разуменне нацыянальнай супольнасці. Беларусы прызналі за «асобнае адгалінаванне славянскага племені», сцвярджаючы, што народ захаваў «чысты тып славянскага племені Крывічоў і Дрыгавічоў», нярэдка патрыярхальны, родава-абшчынны¹⁵.

Цікавыя фармуліроўкі змяшчае зварот «Да беларускай інтэлігенцыі». У ім адзначаецца: «Беларускі народ як плебейская нацыя яшчэ чакае з’яўлення

¹⁰ «Гоман» № 2 // Публіцыстыка беларускіх... С. 111–112.

¹¹ «Гоман» № 1 // Тамсама. С. 6.

¹² Тамсама. С. 62–63.

¹³ Письма о Белоруссии // Тамсама. С. 21.

¹⁴ Тамсама. С. 25.

¹⁵ «Гоман» № 2 // Тамсама. С. 110.

ўласнай інтэлігенцыі»¹⁶. І ў іншым месцы: «Пануючая ў дзяржаве нацыя замянае вольнаму развіццю так званых плебейскіх нацый у формах, выпрацаваных падчас іх ранейшага гістарычнага жыцця, навязвае ім сваю культуру гвалтам, будучы не ў стане мірна прывіць чужую для іх культуру, тармазіць іх незалежнае развіццё, супярэчыць самастойнай выпрацоўцы імі вышэйшых формаў культуры»¹⁷. Пры гэтым падкрэсліваецца, што «нацыянальная свядомасць заўсёды абуджалася ў так званых плебейскіх нацыях Еўропы»¹⁸, вызначаецца вялікая роля ў гэтым працэсе шчыльна звязанай з народам інтэлігенцыі.

Тэрміналагічнае разыходжанне: «народ — нацыя» робіць правамоцнай такую інтэрпрэтацыю, ва ўсялякім разе часткі публікацый народнікаў, згодна якой беларусы ў іх разумеліся як супольнасць, што фарміруецца — ва ўсялякім разе мае на гэта права — у паўнапраўную нацыю новага часу. Азначэнне «нацыя (нацыянальнасць) плебейская» не адпавядае не толькі тэрміналагічна, але нават, як можна заўважыць, у значнай ступені і семантычна адпаведнаму тэрміну, гэта традыцыйна ўжываецца цяпер гісторыкамі і сацыёлагамі.

У выдадзеных тэкстах амаль паўсюдна адсутнічаюць крытычныя заўвагі ў бок праваслаўя (якое не звязваецца тут адназначна з расійскасцю). Затое з'яўляюцца — сфармуляваныя досыць жорстка — негатыўныя выказванні наконт каталіцызму, які атаясамліваецца з польскасцю ўвогуле¹⁹. Паляк часцей бачыўся як пан-католік, расянін як урадавец. Лічылася, такім чынам, што беларуска-польскі канфлікт мае глебу класавую (і рэлігійную)²⁰. Няма характарыстыкі літвіна, затое ўкраінец («маларасіянін») разумеўся як прадстаўнік нацыі з больш выразнай — параўнаўча з беларусамі — гістарычнай і культурнай мінуўшчынай, нацыі з ужо дастаткова сфарміраваным асяроддзем інтэлігенцыі²¹.

Моцна экспанаванай ідэяй у выданнях народнікаў была федэрацыйная самастойнасць беларусаў (Беларусі) як адной са шматлікіх «нацыянальнасцей» Расіі. Аўтары (аўтар) тэксту, які адкрываў другі нумар «Гомана», пісалі аб сабе: «мы, сацыялісты-беларусы» — падкрэслівалі свае сувязі з «Народнай Воляй», выяўлялі намер данесці «да свядомасці членаў гэтай партыі практычную мажлівасць федэрацыйнай незалежнасці Беларусі ў будучыні і неабходнасць падрыхтоўкі гэтай незалежнасці цяпер»²². Адначасова адзначаецца, што ў народзе няма яшчэ свядомага імкнення да такога кшталту самастойнасці²³.

¹⁶ «Гоман» № 1 // Публицистика... С. 70.

¹⁷ Тамсама. С. 69. ¹⁸ Тамсама. С. 70.

¹⁹ Тамсама. С. 75–76.²⁰ «Гоман» № 2 // Тамсама. С. 111.

²¹ Тамсама. С. 112.

²² Тамсама. С. 83–84.

²³ Тамсама. С. 85.

У нелегальных выданнях падкрэслівалася неабходнасць дамагачыся грамадскай, эканамічнай, палітычнай вольнасці, яе спалучэння з патрэбай нацыянальнага самавызначэння. Абвешчаныя пастулаты адносяць перадусім да народа як найшматлікага грамадскага пласта, адсталлага ў эканамічным і асветным плане; мяркуецца, што развіццё краіны магчыма толькі на глебе ўласнай, укаранёнай у мясцовым грамадстве культуры²⁴. «З’яўляемся, такім чынам, беларусамі — таму, што павінны змагацца ў імя мясцовых інтарэсаў беларускага народа і федэрацыйнай аўтаноміі краіны, з’яўляемся рэвалюцыянерамі, бо падзяляем праграму барацьбы «Народнай Волі», лічым за неабходнае ўзяць удзел у гэтай барацьбе; з’яўляемся сацыялістамі, таму што галоўная наша мэта — гэта паляпшэнне эканамічнай сітуацыі краіны на падставе прынцыпаў навуковага сацыялізму»²⁵. Перавага ідэі нацыі над ідэяй сацыяльна-палітычнай вольнасці не была выразна адзначана, нярэдка гэтыя ідэі трактаваліся аднолькава, часам здаецца, што паступовае нацыянальнае адраджэнне беларусаў прымалася ў нейкай ступені з улікам верагоднага ўзмацнення працэсаў сацыяльнага вызвалення, ажыццяўлення лозунгаў грамадска-палітычнай вольнасці. Нягледзячы на спасылкі на «Народную Волю», тэкстам не хапае вострай рэвалюцыйнай рыторыкі, заклікаў да сілавых рашэнняў. Іх класавасць, нягледзячы на выразную вызначнасць, часцей мае адносна лагодны характар.

Вялікае значэнне ў барацьбе за грамадскую і нацыянальную вольнасць прыпісваецца інтэлігенцыі, нягледзячы на тое, што, як адзначана ў адным з тэкстаў, паходзіць яна з паразітычнага класа палякаў-паноў, альбо з асяроддзя ўрадаўцаў (а гэта значыць, пераважна расіян)²⁶. Беларуская інтэлігенцыя павінна, мяркуюць народнікі, паходзіць з асяродкаў, блізкіх народу, быць з ім звязанай значна мацней, чым дагэтуль, прадстаўляць ягоныя інтарэсы. Аднак разважанні пра тое, хто такі беларускі інтэлігент, хто такі беларус увогуле, не выходзяць далей па-за агульныя словы, не спрыяюць вызначэнню выразнай нацыянальнай мяжы ў тагачасным грамадстве. Шмат разоў указваецца, што з беларускай нацыі выключваюцца католікі-паны (палякі) і ўрадаўцы (расіянэ), але адначасова за прыклад беларускага пісьменніцтва падаецца творчасць Вярыгі і Марцінкевіча²⁷. Не адбылося ажыццяўлення дакладнага сацыяльнага, моўнага, рэлігійнага і па паходжанні (родавага) размежавання, з дапамогай якога мажліва было б дастаткова сцісла акрэсліць нацыянальную беларускасць. Аднак не ўяўляецца, што такое адназначнае размежаванне, калі браць пад увагу тагачасны грамадска-нацыянальны рэаліі, было мажлівым, у кожным разе павінна было б быць арбітральным.

²⁴ Письма о Белоруссии // Публицистика... С. 29.

²⁵ «Гоман» № 2 // Тамсама. С. 120.

²⁶ Тамсама. С. 85–86.

²⁷ Письма о Белоруссии // Тамсама. С. 30.

Народнікі як стваральнікі ідэі нацыянальнай беларускасці думалі пра беларускі народ у досыць агульных катэгорыях, што вынікалі з народніцкіх прынцыпаў, ігнаравалі неабходнасць надання сваім нацыянальным пастулатам практычнага інстытуцыйнага кішталту, без якога пра нацыянальнае адраджэнне не магло быць гаворкі. Параўнанне імі ўласнай сітуацыі з той, у якой апынуліся чэхі на пачатку свайго нацыянальнага адраджэння — адмежаванне ад нямецкамоўных вышэйшых слаёў і звяртанне да народа — і вынясенне з гэтага аптымістычных прагнозаў для сябе²⁸, указвае на ўспрыманне нацыі ў этнічна-культурных катэгорыях новага часу, на практычную накіраванасць думкі, па ўзоры мностваў іншых падлеглых нацыянальнаму фарміраванню (у арыгінале: unaradawiająsych się. — *В. М.*) грамадстваў Сярэдне-Усходняй Еўропы. Трэба пры гэтым адзначыць, што змест, які прыпісвалі беларускасці народнікі, выразна адрозны ад ілліяецкіх стваральнікаў беларускай літаратуры мінулага стагоддзя, быў блізкі таму, які абзначыўся яшчэ слаба і няпэўна, у «нашаніўскі» перыяд (як адна з плыняў), і які стаў галоўным у Савецкай Беларусі. Яго характарызавала імкненне да саюза з Расіяй, пісанне пра беларускія падзеі па-руску, шчыльнае звязванне беларускасці з ідэяй сацыяльнай вольнасці, адмежаванне ад польскасці і каталіцызму.

Сярод выданняў народнікаў найбольш увагі надаецца ў тагачасных гістарычных і літаратуразнаўчых працах «Гоману». У 1930-я гады Антон Луцкевіч пісаў, што менавіта ў ім «упершыню выразна і канкрэтна сфармулявалі пастулат дзяржаўнай самастойнасці Беларусі ў складзе расійскага федэрацыйнага саюза»²⁹. Праз некалькі дзесяткаў гадоў Рыгор Семашкевіч спасылкаўся на «Гоман» як на дакумент, у якім упершыню ў XIX стагоддзі грунтоўна абмяркоўваліся грамадскія праблемы, асабліва пытанне беларускай дзяржаўнасці і мовы³⁰. Кім жа былі стваральнікі выдаваемых у Пецярбургу народніцкіх перыёдыкаў?

На жаль, нельга цалкам грунтоўна адказаць на гэтае пытанне — і таму, што паліцэйскія матэрыялы не змяшчаюць дастаткова асабовых дадзеных, і таму, што гэтыя дадзеныя атрыманы праз спасылку на іх С. Александровіча, у няпоўным выглядзе, перадусім пазбаўленым інфармацыі, якая вызначае веравызнанне стваральнікаў «Гомана» (таксама рэдка ўказваецца сацыяльнае паходжанне). На думку Александровіча, які абапіраецца на судовыя і паліцэйскія матэрыялы, на чале пецярбургскай групы беларускіх народнікаў стаялі студэнты мясцовага універсітэта: Хаім Рагнер і Аляксандр Марчанка³¹. Першы паходзіў з яўрэйскай купецкай сям'і з усходняй Беларусі (нарадзіўся ў Шклове ў 1861 г.). Вучыўся ў Гомелі і Магілёве.

²⁸ Письма о Белоруссии // Публицистика... С. 32.

²⁹ Łuckiewicz A. Narodowolcy-Białorusini... S. 87.

³⁰ Семашкевич Р. М. Беларускі літаратурна-грамадскі рух... С. 27.

³¹ Александрович С. Х. Яны выдавалі... С. 67 і наст.

Нелегальную дзейнасць распачаў падчас вучобы ў гімназіі. У 1882 г. паступіў на фізіка-матэматычны факультэт універсітэта. 23 сакавіка 1884 г. паліцыя падчас вобыску ў яго пецябургскай кватэры выявіла нелегальную друкарню нарадавольцаў, гектограф разам з выдадзеным матэрыялам (у тым ліку 32 экзэмпляры першага нумара «Гомана»), а таксама тры рукапісы, з якіх два напісаны рукой самога Ратнера. Як мяркуе Александровіч, гэта былі матэрыялы, падрыхтаваныя да другога нумара «Гомана». Паводле беларускага літаратуразнаўцы, Ратнер быў арганізатарам нелегальнай друкарні, з якой выйшаў першы нумар «Гомана», а мажліва, і іншыя выданыя беларускай групы народнікаў, а таксама забароненыя ў Расіі творы Салтыкова-Шчадрына і Бялінскага³².

Аляксандр Марчанка нарадзіўся ў 1860 г. у Мсціслаўскім павеце. Яго бацькі былі спачатку прыгоннымі, потым перабраліся ў горад. Па сканчэнні віцебскай гімназіі Аляксандр пачаў у 1880 г. вучобу ў Кіеўскім універсітэце, потым у Маскоўскім, а праз год у Пецябургскім, прычым перавёўся з факультэта права на гісторыка-філалагічны. Быў арыштаваны 20 сакавіка 1884 г. і абвінавачаны ў прыналежнасці да нелегальнай групы беларускіх нарадавольцаў. Не прызнаў за сабой віны, быў пакараны пяццю гадамі паліцэйскага нагляду С. Александровіч звязвае пачатак яго навучання ў Пецябургскім універсітэце з пачаткам актыўнай дзейнасці ў тамашняй беларускай фракцыі «Народнай Волі»³³. Невядома, хто выдаў другі нумар «Гомана», але беларускія навукоўцы мяркуюць, што гэта быў менавіта Марчанка³⁴.

Цытаваныя С. Александровічам паліцэйскія матэрыялы змяшчаюць інфармацыю наконт супрацоўніцтва з Ратнерам расіяніна, актыўнага дзеяча «Народнай Волі» Міхаіла Аўчыннікава, а таксама вядомага расійскага паэта-нарадавольца Пятра Якубовіча, якія, па ўсім відаць, непасрэдна ўплывалі на змест надрукаваных у «Гомане» матэрыялаў³⁵. Сярод астатніх, хто сутыкаўся з выдавецтвам, Александровіч пералічвае асоб рознай сацыяльнай і рэлігійнай прыналежнасці. Паводле прыведзеных у ягоным артыкуле дадзеных, можна зрабіць выснову, што кола людзей, непасрэдна кіруючых дзейнасцю выдавецтва, тых, хто выдаваўся ў ім, складалася ў значнай ступені з асоб некаталіцкага паходжання (пераважна праваслаўных), неыхаваных у рэчышчы тэзіса «*gente Lithuani, natione Poloni*», не панскага паходжання (Ратнер і Марчанка не былі нават шляхціцамі). Часта яны паходзілі з усходняй Беларусі, дзе польскія, лацінскія ўплывы былі значна слабейшыя ў параўнанні з яе заходняй часткай. Верагодна, між іншым, у гэтым заключаюцца прычыны адрозненняў іх творчасці ад творчасці беларускамоўнага пісьменніцтва шляхецкага асяроддзя ў самой Беларусі.

³² Александровіч С. Х. Яны выдавалі... С. 78.

³³ Тамсама. С. 68–70.

³⁴ Тамсама. С. 78.

³⁵ Тамсама. С. 68–69.

Аднак не ўсё так проста. Вітальд Ёдка-Наркевіч — дзеяч сацыялістычнага руху, які нарадзіўся ў 1864 г. у Слуцку і вучыўся ў 80-х гг. у Дэрпсе, апублікаваў у 1903 г. у лонданскім «Przedświcie» тэкст, названы «З прычыны беларускай адозвы». Чытаем у ім: «Мяне непакоіць, каб намаганняў групы БПР (Беларускай Партыі Рэвалюцыйнай. — *P. P.*) не спаткаў лёс іх папярэднікаў, рэдактараў «Гомана». Пад гэтай назвай у 1882 г. выходзіла гектаграфічная газетка на рускай мове, якая мела на мэце стварэнне беларускай інтэлігенцыі і культуры. Яе рэдактарамі былі маладыя палякі з навуковых устаноў Пецярбурга, якія падчас навучання асэнсавалі сваю прыналежнасць да беларускай нацыі. Рэчаіснасць, якая не дала падтрымкі іх запытам, нястача сапраўднай рэвалюцыйнай праграмы зрабілі з іх вельмі хутка звычайных літоўскіх філіістэраў, апрача малой горсткі, якая змаскаліліся»³⁶. З гэтых слоў вынікае, што іх аўтар ведаў рэдактараў «Гомана», ва ўсялякім разе ведаў, кім яны былі, што — з улікам біяграфіі Ёдка-Наркевіча — здаецца верагодным. Ягонныя словы паказваюць, што трэба асцярожна падыходзіць да заключэнняў, якія можна было б зрабіць з артыкула С. Александровіча. Не выключана таксама, што Ёдка-Наркевіч успрыняў вельмі ёміста катэгорыю польскасці. Вырашэнне гэтай праблемы патрабуе чарговых архіўных пошукаў. Больш праўдападобным здаецца ўдзел у рэдагаванні падпольных выданняў таксама пералічаных Александровічам народніцкіх актывістаў, як і «асоб роду рускага, нацыі польскай», асабліва калі браць пад увагу сацыяльны склад тагачаснага студэнцкага асяроддзя. Якія, такім чынам, былі прычыны таго, што першае выразнае вымаўленне беларускай нацыянальнай ідэі адбылося па-за яе межамі і, што таксама мае значэнне, на чужой для яе рускай мове, хоць і прысутнай на яе землях ужо амаль са стагоддзе?

Бясспрэчна, сацыяльнае паходжанне Марчанкі і Ратнера паспрыяла іх адрыву ад традыцыйных катэгорый нацыянальнага мыслення, што былі моцна ўкаранёнымі ў вышэйшых сляях грамадства Беларусі. Гэтыя катэгорыі таксама не былі блізкія расіянам, якія супрацоўнічалі з асяроддзем выдаўцоў «Гомана». Затое ў шляхціцаў-выхадцаў з Беларусі паслабіліся сувязі з месцам паходжання, яны сваім грамадскім становішчам, сацыяльнымі функцыямі і ментальнасцю былі падобнымі хутчэй да інтэлігентаў (у адрыве стваральнікаў «Гомана» ад традыцыйнага грамадскага ўкладу Беларусі трэба шукаць прычыну такога моцнага экспанавання ролі інтэлігенцыі ў наступным палітычным, культурным і нацыянальным развіцці іх айчыны, у адыходзе роўна як ад — як адзначалася — «польскіх» паноў, так і ад расійскіх урадаўцаў, асабліва з улікам вельмі нізкага ўзроўню грамадскай, палітычнай і нацыянальнай свядомасці сялянства).

Актыўнае членства ў тайных палітычных групавых, якой была «Народная Воля» з пэраважна класавымі, свабодалюбівымі лозунгамі, пазбаўляла

³⁶ Wron. [Wronski: псеўданім Вітальда Ёдка-Наркевіча]. Z powodu odezwy białoruskiej. Przedświt (Londyn), 1903. Nr 2. S. 56–57.

расіян іх вялікарускага нацыяналізму, а ў сыноў каталіцкай шляхты паслабляла ўплыў катэгорый мыслення накшталт «роду літоўскага, нацыі польскай». Спалучэнне шэрагу фактараў паспрыяла таму, што горстка нарадавольцаў звярнулася ў сваёй дзейнасці да той часткі праграмы «Народнай Волі», у якой ішла гаворка пра федэрацыю вольных народаў, што ўзнікне на руінах царскага абсалютызму, аднак — на што нельга забывацца — не нацыянальныя лозунгі сталі прычынай фарміравання народніцкіх груп, але ідэалы грамадскага вызвалення народа. Таксама відаць было, што пецяўбургскія народнікі толькі на пачатку свайго «нацыянальнага шляху», што яны не маюць дакладна выяўленага бачання нацыянальнай беларускасці, валодаюць пераважна «негатывунай свядомасцю» — ведаюць, кім беларусы не з'яўляюцца, аднак не могуць дакладна ахарактарызаваць сваёй беларускасці пазітыўна.

Выдаўцы «Гомана» меркавалі часцей сутыкацца з расійскай культурай, чым з польскай, і гэта з улікам іх нярэдка прываслаўнага паходжання, як і ўдзелаў у адной з пецяўбургскіх фракцый «Народнай Волі», пражывання ў вялікім расійскім горадзе і навучання ў мясцовым універсітэце. Цікавыя заўвагі выказаў на гэты конт ксёндз Адам Станкевіч, беларускі нацыянальны дзеяч у міжваеннай Польшчы. «Мужыцкую праўду», — адзначаў ён, — пісалі і выдавалі беларускія каталікі польскай культуры, а сярод беларускіх нарадавольцаў-гоманаўцаў ужо з'явілася беларуская прываслаўная інтэлігенцыя. Першыя яшчэ азірліся на Польшчу і на традыцыі ВКЛ, а другія злучалі лёс Беларусі з Расіяй і традыцыямі ВКЛ (за выключэннем Грын'явіцкага), хоць ужо іх і не памяталі. Гэтыя інтэлігенты ўжо не называлі сябе літвінамі, як гэта рабіў Каліноўскі і нават яшчэ Грын'явіцкі, але выразна — беларусамі. Яны ўжо перасталі жыць традыцыямі ВКЛ. Можна пэўна сказаць, што, калі гаворка ідзе пра беларускіх нарадавольцаў, якія групаваліся вакол «Гомана», або, яшчэ дакладней, у самым «Гомане» — традыцыі польскай, шляхецкія і літоўскія (сярод іх — Р. Р.) змерлі цалкам»³⁷.

Уваход у расійскую культуру адбываўся часта «з аказіі» ўдзелу ў дзейнасці рэвалюцыйных гурткоў, пераймання нязвыкла прывабных (ва ўсялякім разе для некаторых тагачасных грамадскіх асяродкаў, асабліва моладзі) класавых, сацыяльна-вызваленчых лозунгаў, падобна таму, як у папярэднія стагоддзі ўваход у польскую культуру беларускага баярства адбываўся — таксама «з аказіі» — запазычанні праз яе ў вышэйшай ступені пажаданых правоў саслоўных, вольнасцевых, палітычных, раней існуючых у Кароне. Гоманаўцы ў пэўнай ступені спрабавалі супрацьстаяць гэтаму працэсу, хоць пераважна ў вонкавым, пастулатыўным выглядзе. Відаць, сваю ролю ў працэсе фарміравання нацыянальнай ідэі адыграла атмасфера, у якой дзейнічалі пецяўбургскія народнікі: расійскага інтэлігенцкага ідэалізму, візіянерства і утопізму, класавасці, замілавання народамі і комплексу

³⁷ Станкевіч А. Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення. Вільня, 1935. С. 55–56.

наконт яго, імкнення працаваць на ягоную карысць і прысвяціць сябе эканамічнаму і грамадскаму вызваленню.

Бясспрэчна, уплыў на тое, што ідэя беларускай нацыі была ўпершыню сфармулявана менавіта ў сталіцы Расіі, аказала яе аддаленасць ад беларускіх зямель і мясцовых рэалій. Народніцкая моладзь слабей адчувала ў Пецярбургу — дарэчы, такую выразную ў Беларусі моц канфрантацыі абодвух нацыянальных бакоў (польскага і расійскага), схілення членаў вышэйшых слаёў у Беларусі да адказу на пытанне, на якім з іх яны? Групе супрацоўнікаў, дыферэнцыяванай грамадска і рэлігійна, не маючай патрэбы ўвесь час рабіць нацыянальны выбар і паглыбленай у сваю аб'яднальную народніцкую ідэю, лягчэй было сфармуляваць наватарскае нацыянальнае рашэнне, чым жыхарам Беларусі, закаранелым у сваім асяроддзі, штодзень мацней адчуваючым ціск узаемных сацыяльных, культурных, рэлігійных, традыцыйных сувязей. З пункту гледжання пецярбургскіх народнікаў лягчэй было зірнуць на беларускі народ як на класава прыгнечаную супольнасць, адрозную як ад палякаў, так і ад расіян, трактаваць яе як суб'ект гісторыі, а не аб'ект нацыянальнага гандлю. Значэнне мела таксама тое, што мясцовы ўніверсітэт адыгрываў ролю інтэлектуальнага тылу народнікаў, выконваў функцыю інстытуцыянальную, як асяродак неканфармісцкай думкі.

Сімвалічным з'яўляецца факт, што праз дваццаць гадоў пасля студзенскага паўстання, актыўны дзеяч якога Кастусь Каліноўскі стварыў беларускамоўную газету «Мужыцкая праўда», каб абараніць беларускі народ, разглядаючы літоўска-беларускія землі ў палітычным саюзе з Польшчай і адмяжоўваючыся ад расійскасці і праваслаўя, у Пецярбургу паўстала група народнікаў, што фармулявала па-руску ідэю беларускай нацыі, адмежаванай ад польскасці і каталіцызму, з'яднанай затое з Расіяй як паўнапраўны член будучай федэрацыі³⁸. Сітуацыя, у якой узнік «Гоман», была ў т. л. вынікам паразы шэрагу паўстанняў, ліквідацыі Віленскага ўніверсітэта, неабходнасці адукацыі беларускіх эліт у Расіі альбо па-за межамі царскай імперыі. Відаць па ўсім, што ў больш спрыяльных умовах сярод згуртаваных вакол «Гомана» народнікаў магла б сфарміравацца група нацыяналістаў (напрыклад, разам з сацыялістамі), са сваёй больш пашыранай, рашучай нацыянальнай праграмай. Паліцыя расійскай імперыі канфіскацыяй у 1884 г. друкарні і рэпрэсіямі не дала гэтаму здзейсніцца.

Параўнанне ініцыятараў нацыянальнай беларускасці, украінскасці і літоўскасці вядзе — як мяркую — да высновы, што гоманаўцы, якія канфрантавалі з галіцыйскай, украінскай «*Рускай тройцай*» 30-х і 40-х гг. XIX стагоддзя і літоўскімі стваральнікамі закладзенага ў 1883 г. у Літве прускага выдання «*Auszga*», набліжаючыся да іх — ва ўсялякім разе ў выпадку Ратнера і Марчанкі — сваім плебейскім паходжаннем, адрозніваліся аднак, відавочна слабейшай нацыянальнай свядомасцю. У процілегласць

³⁸ Гл.: Семашкевіч Р. М. Беларускі літаратурна-грамадскі рух... С. 17.

характэрнай гоманаўцам вербальнай трактоўцы нацыянальнай справы, украінцам і літоўцам бліжэйшымі былі актыўныя пазіцыі, іх адрознівала значна большая канкрэтнасць нацыянальных дзеянняў і праграм (напрыклад, у вырашэнні праблемы нацыянальна-моўнай школы, дзейнасці па аўтаноміі ўкраінскай часткі Галіцыі), іх пісьменніцкая актыўнасць выяўлялася пераважна ў нацыянальных мовах, досыць выразна былі акрэслены нацыянальныя рысы, а ідэя нацыі лічылася вышэйшай за грамадскую.

Тыражы народніцкіх газет невядомыя, але, відаць, яны не былі вельмі вялікімі. Іх выданні паліцыя знаходзіла як у Пецярбургу, так і ва ўсходняй частцы Беларусі³⁹, аднак нацыянальныя вынікі іх існавання былі незаўважаныя. Яны не пакінулі пасля сябе ні непасрэдных прадаўжальнікаў, ні выразных слядоў у свядомасці стваральнікаў беларускасці перадрэвалюцыйнага перыяду.

Пераклад з польскай Вольгі Мазуравай

³⁹ Александрович С. Х. Яны выдавалі... С. 72.

Ірына Багдановіч (Мінск)

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ІДЭЯ Ў ПАЭТЫЧНЫХ СІМВАЛАХ 10–20-х ГАДОЎ XX СТАГОДДЗЯ

Нацыянальная ідэя ў паэтычных тэкстах беларускай літаратуры пачатку XX ст. развівалася ў асноўным у двух тэматычных планах. Першы можна назваць гістарычнай рэфлексіяй: ён адчыняў пласты мінуўшчыны і на грунце такога вядомага з эпохі рамантызму прыёма, як гістарычная інверсія, паказваў ідэалізаваныя фрагменты старажытнага жыцця краю з часоў «залатога веку», калі Беларусь была вольная і незалежная, хоць мела тады зусім іншыя назовы — Полацкае княства, а пазней Вялікае Княства Літоўскае. Прыкладамі тут з’яўляюцца паэма «На куццю» Янкі Купалы, яго ж пачатак няскончанага паэмы «Гарыслава» і верш «Да Нёмна». Да гэтай тэматычнай групы прымыкаюць вершы «Пагоня» Максіма Багдановіча, «Паходні» Змітрака Бядулі. Мэтай такога звароту да старажытных сімвалаў і надання ім статуса мастацкіх вобразаў было не само па сабе жаданне апісаць і ўзвялічыць рэаліі старадаўніх часоў, а імкненне непасрэдна паўздзейнічаць на сучаснасць, сфарміраваць грамадскую свядомасць у духу шанавання сваіх гістарычных каранёў, якія прама сведчаць пра наяўнасць моцнай і трывалай дзяржаўнасці, што аказалася паступова страчанай, а памяць аб ёй

вынішчанай. Так, у сваім вершы «Паходні» З. Бядуля згадвае многія слаўныя культурныя і гістарычныя старонкі беларускай мінуўшчыны, называючы іх скарбам і паходнямі на шляху да новай будучыні свайго краю:

Адвечныя скрыжалі роднае зямлі
Хаваюць нашы скарбы, носяцца над краем,
Паказываюць жыва, як дзяды жылі,
Гавораці нам яскрава, што мы мелі, маем
Ад песняроў-прарокаў...

Пад знакам Гедыміна над ракой Віллэй
Яшчэ адзін тастамант славіў нашу долю:
То быў Літоўскі Статут. Праўдаю святой,
Імпэтнаю Пагоняй мкнуўся ён па полі
І па даліне роснай.¹

Верш быў напісаны паэтам у 1922 г., і менавіта на адраджэнне гістарычнай памяці рабіў акцэнт Бядуля ў час, калі «сучасным» лічылася крытыкаваць і аспрэчваць усякія вартасці мінулага. Уся дарэвалюцыйная рэчаіснасць бачылася пачынальнікам авангарднай пралетарскай літаратуры як суцэльная ноч, памяць аб якой трэба вынішчыць. Так, калі Міхась Чарот прыкладна тады ж пісаў у знамянальным сваёй адкрытай варожасцю да нацыянальнай спадчыны вершы «Скокі на могілках»: «Годзе плакаць і вам над Рагнедаю і, зірнуўшы ў мінулае, цяжка ўздыхаць...», то Бядуля падкрэсліваў вартасці мінуўшчыны: «Яшчэ было паходняў на дарозе шмат, якія нам свяцілі ў цемры доўгай ночы...» і абапіраўся на іх у час новых спадзяванняў:

Ці помніце вы песні аб сваіх дзядках?
Ці бачыце паходні, родныя саколы?
Ці пойдзеце наперад па святых слядах?
Ці будзеце свяціцца ў родным творчым коле?
Ці будзеце магутны?²

Другую тэматычную групу складаюць творы з сімвалічнымі вобразамі новай адноўленай краіны, якая нарэшце выбярэцца са свайго гістарычнага нябыту. Паэтычныя пошукі ў гэтым напрамку былі розныя, а вобразныя мадэлі часам мелі надзвычай ёмістую інтэрпрэтацыйную прастору. Напрыклад, вобраз «новай зямлі» у Якуба Коласа — гэта не проста дбанне аб кавалку зямлі, а гэта пошук новай будучыні, самастойнага ўладкавання жыцця цэлага народа. А значыць, цалкам магчымым уяўляецца трактаваць яго як алегорыю дзяржаўнасці. Герой твора Міхал, як вядома, не знаходзіць пры жыцці сваёй «новай зямлі», а паэма ж дапісвалася Коласам у 20-я г.,

¹ Бядуля Зм. Ясакар. Буралом. Выбраныя вершы. Мн., 1924. С. 8–9.

² Тамсама. С. 9.

калі ўжо паўстала з рэвалюцыйных руін і вайсковых папялішчаў Савецкая Беларусь, якая, паводле афіцыйнай прапаганды, павінна была ўспрымацца як шчаслівая вольная краіна — мара ўсіх тутэйшых працоўных. Такім чынам, ідэал дзяржаўнага ўладкавання Беларусі для паэта не быў увасоблены ў такім псеўдадзяржаўным утварэнні, як Савецкай Беларусь. І гэта пацвярджалася яшчэ цэлым шэрагам іншых коласаўскіх вершаў той пары з паэтычнага зборніка «Водгулле» (1922). Вось, напрыклад, як апісвае Колас рэчаіснасць у вершы «Родныя малюнкi» — спачатку выказваецца замілаванне краявідамі, а потым гучыць матыў ланцуга, якім было скута тут усё нярадаснае жыццё:

Радасць ты пачуеш,
Як ланцуг парвецца,
Ды ты зноў гаруеш —
Зноў звяно ўпляцецца

Ў шнур агідлы гора,
Што канца не мае,
І цяпер, як ўчора,
Сэрца смутак знае.

Кавалі другія
А ланцуг той самы —
Песні ўсё старыя
Неаджытай гамы.³

Тое, што Савецкая Беларусь не была ў свядомасці паэтаў аптымальнай формай нацыянальнага дзяржаўнага самаўладкавання, вынікае з розных вершаў іншых аўтараў, якія не сталі рупарамі партыйных камуністычных ідэй. Для Купалы ў гэтым плане характэрна паэма «Безназоўнае», дзе паэтавы адносіны да дзяржаўнага савецкага будаўніцтва выдае вобраз «вясельніцы засмучанай», для якой спраўляюцца заручыны «з вясёлым жаніхом». Неадпаведнасць настрояў гэтай паэтычнай «шлюбнай пары» відавочная, адпаведна праблематычны адказ на пытанне, ці стане сапраўды шчаслівай у гэтым альянсе «нарочоная»-Беларусь? У дарэвалюцыйнай творчасці характэрным скразным купалаўскім вобразам-сімвалам нацыянальнай дзяржаўнасці быў Сход, на які кліча-збірае грамаду Незнаёмы. Сапраўды, сімвалічны непазнаны купалаўскі вобраз. Чаму ён, дарэчы, Незнаёмы? Таму, што Купала не бачыў сярод сучасных яму палітыкаў рэальных прарокаў нацыянальнага адраджэння, якое рэалізавалася б як факт сучаснасці?

Так, на самой справе Купала быў далёкі ад палітычных групавак свайго часу, заставаўся адзін, як той Сам з яго сімвалісцкага, глыбока прарочага твора. Не ўступаў ні ў якія партыі і хаўрусы, хоць усім сваім творчым

³ Колас Я. Водгулле. Мн., 1922. С. 100–101.

духам набліжаў нацыянальнае адраджэнне і быў яго звестуном. Такім чынам, Незнаёмы — той, хто пакліча да новага жыцця беларусаў, у Купалы не мае канкрэтна акрэсленых палітычных абрысаў твару. Ён тайны змагар за Беларусь, чымсьці падобны ў сваёй таямнічасці да ксяндза Робака ў Адама Міцкевіча. Герой з яшчэ адным сімвалічным і цьмяным іменем у Купалы — Сам са «Сну на кургане», які хоча, паводле семантыкі імені, зрабіць усё сам — адзін, стаць месіяй-вызваліцелем для цэлага народа, але напачатку церпіць паразу і трапляе ў выгнанне. Больш празрыстым у сваёй семантычнай прасветленасці з’яўляецца красамоўны купалаўскі вобраз «маладой», які абзначыўся яшчэ ў дарэвалюцыйнай творчасці песняра і потым перажываў пэўную эвалюцыю. У гэтым вобразе спляліся два сэнсавыя адценні — уласна маладосці і нарочнай. «Занімай, Беларусь Маладая мая, Свой пачэсны пасад між народамі!» — так клікаў паэт у вершы «Маладая Беларусь», які пісаў у 1906–12 гг. Гэты ўзлётны афарыстычны вобраз неспадзявана трансфармуецца ў «вясельніцу засмучаную» праз дзесяцігоддзе.

У 20-я г. галасы паэтаў раздзяліліся на тых, хто прыняў савецкую дзяржаўнасць і стаў яе фактычным апалагетам у паэзіі, як Цішка Гартны, Міхась Чарот, і тых, каму пануючы лад не здаваўся ідэальным. У паэтычных рэфлексіях Ц. Гартнага нацыянальнае і дзяржаўнае аблічча Беларусі зліваліся з вобразам «усясветнай камуны», якая была ва ўяўленні паэта вяршыняй грамадскага ладу, і гэтай вяршыні амаль дасягнула, на яго думку, Беларусь або ва ўсякім разе напорыста ішла па гэтым шляху:

Ўладар жыцця — Ўсясветная Камуна.
У ёй адной мы бачым будучыню нашу.⁴

М. Чарот у многіх творах бязлітасна ганьбіць гістарычнае мінулае Беларусі як тое, што даўно трэба адпрэчыць, бо яно, па яго перакананнях, не стасуецца з «абліччам новых дзён». Дастаецца ад яго «пралетарскай» крытыкі і Купалу ак «апалагету» і ідэалізатару мінуўшчыны: у нашумеўшай у свой час паэме «Босыя на вогнішчы» ён парадзіруе вобраз князя з Купалавай паэмы «На куццю», выкарыстоўваючы пры гэтым рытм і памер купалаўскага радка:

Русалкі скачуць з лесуном.
Музыка грае: «бух ды бразь!»
І вось, хто спаў адвечным сном,
Усплыў над возерам: «сам князь!»
Не далі спаць, Вайна, агонь
Руйнуе ўсю яго краіну...
Пад ім стаяць не хоча конь.
І кліча князь сваю дружыну [...]

⁴ Гартны Ц. Урачыстасць. Мн., 1925. С. 17.

Русалак рогат...Ночы ціш...
Пужаюць князя над вадою...
Адказ чуваць: «чаго крычыш?
Твая дружина там, з табою».
«А дзе паслухны мой народ?
Ён за мяне у бойцы ляжа?»
І чуе шум крывавых вод:
«Цяпер ён сам сабою княжыць».⁵

Іншую групу паэтаў складалі тыя, хто з насцярогай і сумненнем адносіліся да дэклараваных дзяржаўных свабод у межах Савецкай Беларусі. Унутранай мастацкай апазіцыяй афіцыйнай думцы з'яўлялася літаратурная практыка «узвышэнцаў». Як найбольш яркі тут можна вылучыць вобраз антычнага стала — «трыклініума» — Уладзіміра Дубоўкі з верша «Сцежка» у зборніку «Credo» (1926), семантыка якога расчытваецца такім чынам, што Беларусь бачыцца паэтам як роўная сярод роўных на «застольнай бяседзе» трох вольных «патрыцыяў». Гэты ідэал, як піша паэт, ён толькі пабудуе ў песнях: «У песнях пабудую свой трыкліні, На лозах ніцых кіну сум-жуду». У кантэксте адлюстравання нацыянальнай ідэі ў паэтычных вобразах сімвалічным з'яўляецца і шырокавядомы Дубоўкавы вобраз Беларусі-шыпшыны, які стаў неўміручым вобразам свайго часу. За гэты верш было зламана тады нямала крытычных дзідаў. Дастаткова адзначыць, што верш пры ўсёй яго, здавалася б, вонкавай адпаведнасці пралетарскаму шаблону, дзе пастаўлены ў адзін шэраг паняцці Беларусь і Камуна, усё ж не быў надрукаваны цалкам у тагачаснай беларускай прэсе, а толькі ў маскоўскім зборніку «Наля» (1927). Вобраз сціплай кветкі-шыпшыны, якая, нягледзячы ні на якія перашкоды, «у ветры дзікім не загіне» і нават «чарнобылем не зарасце», як нельга лепш адлюстроўваў тагачасную сітуацыю на Беларусі і прарочыў будучыню. Як асаблівае прароцтва ўспрымаўся вобраз паэта з наколам на дзіды сэрцам — такі лёс спатыкаў тых, хто шчыра і аддана служыў бацькаўшчыне-Беларусі, спавядаючы нацыянальную ідэю. Такім было сімвалічнае распяцце духу беларускага ў пачатку ХХ ст., і прароцтвы, як вядома, збываліся: у 30-я гг. амаль уся нацыянальна свядомая беларуская інтэлігенцыя была рэпрэсавана. Для Язэпа Пушчы — сябра і папечніка Дубоўкі — дзяржаўнае ўладкаванне (а дакладней неўладкаванне) Беларусі бачылася ў вобразе дома-склепу, вакол якога ходзяць чужыя людзі і які вартуе па наказу свайго гаспадара верны пёс Джэк: «Вартуй, вартуй лепш хату да рассвету, вуглоў каб не разнеслі людзі вуліц». Так пісаў паэт у цыкле «Лістоў да сабакі», пазней забароненых для грамадскага карыстання і вернутых толькі ў 1990-я гг.

Нацыянальная ідэя была адной з вызначальных у творчасці паэта-святара з Заходняй Беларусі Казіміра Свяяка, які таксама стварыў свае ўласныя вобразы-сімвалы, песна злучаныя з хрысціянскай традыцыяй. Ён піша пра адбудаванне

⁵ Чарот М. Босыя на вогнішчы. Мн., 1922. С. 16.

Народнага Дому, у якім «сам Бог ... каменні залажыў». Фактычна Сваяк сакралізуе Беларусь як месца народнай сатворчасці духу і арганізацыйна-палітычных высілкаў, якія дадуць магчымасць замацавацца гэтаму духу ў рэальных плоцевых формах дзяржаўнага будаўніцтва. Бог, як вядома, залажыў на камені сваю Царкву. Менавіта да Царквы, да святога Храма ён прыроўнівае Беларусь, падкрэсліваючы тым самым, якое гэта святое для яго паняцце.

Важнымі сімваламі нацыянальнай незалежнасці, што сталі і мастацкімі вобразамі ў паэзіі, былі бел-чырвона-белы сцяг і герб «Пагоня». Прычым, забароненыя праз усё стагоддзе і толькі на рэдкія хвіліны становячыся на належнае годнае месца афіцыйных дзяржаўных сімвалаў (у 1918 і 1991 гг.), яны нязменна натхнялі паэтаў як знакі нацыянальнай адметнасці і гістарычнай здзейснасці беларусаў як дзяржаваўтваральнага этнасу. Так, Уладзімір Жылка ў 1920 г. ў вершы «Покліч» заклікаў: «Пад штандар белчырвона-белы гартуйся, раць, адважна, смела адважных, храбрых ваякоў!» Далей ішла гістарычная рэфлексія: «І ўспомняцца старых ваякоў паходы мужныя у славе, часы Альгерда, Ізяслава, Грунвальдскі з немцам бой! І боек даўні цяг з Масквой!» У наступнай страфе згадвалася другая нацыянальная святыня і таксама гучаў заклік:

Пад знак Літоўскае Пагоні —
Абараняць краіны гоні,
Народ забраны вызваляць,
Ісці к святлу, святлом палаць —
Спяшайся той, хто к волі рвецца,
Ў кім беларуса сэрца б'еца!
Збірайцеся — ўсе, як бы адзін, —
Арлы радзімых пушч, нізін!⁶

Яшчэ на самым прадчуванні часу перабудовы «вершнік Пагоні» з'явіўся, як адкрыццё, у вершы С. Сокалава-Воюша, які на зломе 80–90-х гг. нязменна выконваўся як знакамітая бардаўская песня. У духу С. Выспанскага, хоць, можа, і незалежна ад яго непасрэднага ўплыву, прамовіла, як замову, свае паэтычныя радкі Барбара Рысь: «Мой Коннік, сутоннем, скажы мне, скажы, дзе нашай Айчыны цяпер рубяжы? — У сэрцы, мой княжа, у думках, мой княжа, Айчыны тваёй і маёй рубяжы!»⁷. Наследуючы Максіма Багдановіча з яго «цвятком радзімы васілька» і Уладзіміра Дубоўку з яго Беларуссю-шыпшынай, сучасная паэтка параўноўвае бацькаўшчыну з белчырвона-белаю лілеяй: «Бацькаўшчына ў сэрцах нашых, быццам белчырвона-белая лілея»⁸. Такая «лілея» сімвалізавала сцяг, тады ўжо ў чарговы раз адкінуты, як нацыянальная святыня.

⁶ Жылка У. Выбраныя творы. Мн., 1998. С. 25.

⁷ Беларуская крыніца. 1992. № 1. Люты. С. 3.

⁸ Беларуская маладзёжная. 1997. 6 чэрв.

Працэс выспявання нацыянальнай самасвядомасці праз сродкі мастацкіх паэтычных вобразаў адбываўся паступова, мяняючы формы і стыль. Пачаўся ён яшчэ ў XIX ст. і праходзіў паралельна з фарміраваннем новай беларускай літаратуры, якая тады існавала поруч з літаратурай польскамоўнай. Апошняя ж таксама сваёй мясцовай тэматыкай і «краёвым» патрыятычным пафасам спрыяла развіццю беларускай нацыянальнай ідэі. Так, на злome XIX і XX ст. рысы працэсу паступовага фарміравання беларускага самапазнання праз польскамоўны тэкст праявіла слувкая пяснярка Зоф'я Трашчкоўская-Манькоўская, вядомая ў польскай літаратуры перыяду «Młodej Polski» пад мужчынскім псеўданімам Адам М-скі. З яе досыць вялікай паэтычнай спадчыны вылучаюцца сваім беларускім каларытам «*Песні Дарагавіцкія*», у цыклах якіх яна апела родную зямлю, звярнуўшыся, па прыкладу рамантыкаў, да фальклору, звычайў, гістарычных рэфлексій, назіраючы штодзённы быт мясцовага люду і падзяляючы яго разам з ім, трызнычы ў марах эпохай мінулаі велічы, калі на землях вольнай і магутнай айчыны, сапраўды, былі «волаты і карлікі», героі і пясняры. На яе вачах адбываўся далейшы канчатковы распад шляхецкай культуры і заняпад традыцый. Не было ўжо не толькі і следу былой велічы, замацаванай у дзяржаўных інстытуцыях, але і самога духу, што вызначаў калісьці аблічча рыцарскага люду — тутэйшых жыхароў страчанай дзяржавы, памяць аб якой яшчэ была жывая ў часы Трашчкоўскай. Усё гэта абуджала, сугучнае эпасе мадэрнізму, магутнае пачуццё «патрыятычнай тугі» ў пясняркі. Апо-ру і ратунак яна шукала ў творчым духу Адама Міцкевіча, лічачы яго вешчуном-прарокам, слова якога абавязкова спраўдзіцца, бо яно ўспрымаецца як спецыфічнае духоўнае «рэчыва»-запавет, што злучыць сабой усіх дзеля канчатковага і выніковага змагання. Таксама яе апора — мінулае краю, якое яшчэ здольнае цешыць успамінамі і гартаваць сілы для новых учынкаў. Такім патрыятычным пафасам і зваротам да рыцарскіх традыцый прасякну-ты, напрыклад, яе верш «Дунай увечары», што застаўся, на жаль, пры жыцці дарагавіцкай пясняркі ў рукапісу:

Не любіце вы, брацці, таварышы па броні,
Дунаю цёмных хваль,
А мне здаецца ён, нібыта рыцар збройны,
Закуты ў бляск — у сталь.

Мільёнамі маршчын свой грозны від ашчэрыў,
Узняў маланку-меч.
І кажа так: «Сам Бог мне гэты край даверыў,
А ну, чужынцы, прэч!..»⁹

⁹ Пераклад мой — І. Б. Друкеўца ўпершыню.

Такім чынам, эвалюцыя нацыянальнай ідэі ў беларускай паэзіі звязана з працэсам самапазнання беларусаў як гістарычна сцверджанага этнасу, само існаванне якога аказалася пад пагрозай з-за неспрыяльных наступстваў тых палітычных працэсаў, што адбываліся ў Беларусі з сярэдзіны XVI па XX ст. Менавіта мастацтва паэтычнага слова было тым універсальным сродкам, які дапамагаў беларусам не страціць сваёй духоўнай і культурнай адметнасці і назапасіць творчую энергію для новага стваральнага нацыянальнага ўздыму, прынамсі, у першыя дзесяцігоддзі XX ст. Але чагосьці як бы заўсёды бракуе нам, беларусам, каб трывала ўмацаваць нацыянальную ідэю ў рэчаіснасці. Гэта драматычная загадка найноўшай беларускай гісторыі, калі каштоўнасць нацыянальнай ідэі і незалежнасці так і не стала пакуль што абсалютнай, не авалодала масавай свядомасцю. Паэзія і тут апярэджвае рэальнасць, мацуючы падваліны нацыянальнага Дому, у якім, сапраўды, «Сам Бог каменне залажыў».

Лена Глагоўская (Беласток, Польшча)

РОЛЯ КУЛЬТУРЫ Ў РАЗВІЦЦІ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬнай СВЕДАМАСЬЦІ Ў МІЖВАЕННЫ ПЕРЫЯД *

«**S**połeczeństwo organizując swe istnienie w określone ramy i zaczynając funkcjonować jako świadomy swej tożsamości naród wytwarza specyficzną, oryginalną kulturę, która jest jednocześnie warunkiem sine qua non jego dalszej egzystencji. unicestwienie kultury narodowej oznacza nieuchronną śmierć jego twórcy — narodu»¹. Гэтая думка Марыі Багуцкай, польскай даследчыцы гісторыі культуры, мае універсальны характар. Менавіта культура сведчыць пра адметнасці нацыі і зьяўляецца важным суб'ектам фармавання нацыянальнай свядомасці народу. Прыклад беларускага народу ў міжваенны перыяд паказвае, як па-рознаму культура ўплывала на развіццё нацыянальнай свядомасці сярод беларусаў у залежнасці ад палітычных і дзяржаўных умоваў, у якіх апынуліся беларусы пасля Першай сусветнай вайны. Разважаючы пра ролю культуры ў развіцці беларускай нацыянальнай свядомасці трэба ўявіць яе становішча на беларускіх землях пасля Першай сусветнай вайны, а таксама аб'ектыўныя і суб'ектыўныя магчымасці яе пашырэння.

Беларускі нацыянальны рух, які пачаў развівацца ў канцы XIX ст., пасля вайны меў ужо немалы вопыт у галіне палітычнай (нават дзяржаўнай —

* Па просьбе аўтара захоўваем правапіс арыгінала.

¹ Bogucka M. Dzieje kultury polskiej do 1918 roku. Wrocław, 1987. S. 6.

абвяшчэньне БНР) і культурнай дзейнасці. Вырасла свая беларуская, хаця нешматлікая і расцярушаная за гады вайны інтэлігенцыя, для якой мэтай было развіццё беларускай нацыянальнай сьведамасці. Важным фактарам была жывая беларуская мова, якой карысталася большасць насельніцтва беларускіх зямель. Паколькі карысталася беларускай мовай найперш сялянства, то каб зменшыць яе значэньне, яе зводзілі да «белорусскага наречя» або «польскага дыялекту». Не прызнавалася яе самастойнасць і адметнасць як мовы асобнай нацыі. «Беларуская граматыка для школ» Браніслава Тарашкевіча, выдадзеная ў 1918 г., стала асновай літаратурнай беларускай мовы. «Народнае нарэчча» сілаю сталася «літаратурным языком» — пісаў Б. Тарашкевіч у прадмове да пятага выдання граматыкі². Моўны фактар быў вызначальным для беларускай нацыянальнай сьведамасці. Яшчэ да выдання беларускай граматыкі на беларускай мове выдаваліся кнігі і газеты. У гадах 1901–1917-х выйшла ў свет 245 назваў кніжак, сярод іх 14 календароў, адпаведна ў гадах 1918–20-х гг. — 155 назваў, сярод якіх 6 календароў³. У гэтай справе былі вялікія заслугі піцёрскага беларускага выдавецтва «Загляне сонца і ў наша аконца» і яго членаў: Вацлава Іваноўскага, Антона Нэканды-Трэпкі, Браніслава Эпімаха-Шыпілы, Антона Грыневіча. Узніклі і беларускія газеты: «Свабода», «Наша Доля», «Наша Ніва», якая дала назоў перыяду беларускай культуры ў 1906–15-х гг. «нашаніўскага пара», што была звязаная з дзейнасцю братоў Івана і Антона Луцкевічаў, Аляксандра Уласава, Максіма Багдановіча, Сяргея Палуяна, Альбэрта Паўловіча. У «Нашай Ніве» публікавалі свае творы Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Змітрок Бядуля, Вацлаў Ластоўскі, Ядвігін Ш. (Антон Лявіцкі), Максім Гарэцкі, Карусь Каганец, Цішка Гартны, Цётка, Уладыслаў Галубок, Францішак Аляхновіч — пазьнейшыя класікі беларускай літаратуры. «Калі мы хочам жыць і быць нацыяй, народам, мы павінны стварыць сваю літаратуру, навуку, сваё мастацтва. Вось галоўны варунак бытаваньня нас, Беларусаў, як нацыі», — пісала на сваіх старонках «Наша Ніва» ў 1913 г.⁴ Да вайны выйшла яшчэ каталіцкая газета «Беларус» (1913–1915-я гг.), якая адыграла значную ролю ў нацыянальным усведамленьні беларускіх католікаў, асабліва маладых ксяндзоў. У гэтай газэце дэбютаваў ксёндз паэт Кастусь Стэповіч (Казімір Сваяк). Перыяд Першай сусьветнай вайны спрыяў развіццю беларускай нацыянальнай сьведамасці, хаця Беларусь была раздзелена на дзве акупацыйныя зоны: нямецкую і расійскую. Умацоўваліся два цэнтры беларускага руху: Вільня і Менск, дзе сабралася большасць беларускай інтэлігенцыі. Гэтыя два цэнтры засталіся вядучымі ў развіцці беларускага руху і пасля вайны. Масы беларускага народу, што апынуліся ў Расіі, перажылі рэвалюцыйныя перамены

² Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929. С. 3.

³ Turonek J. Książka białoruska w II Rzeczypospolitej 1921–1939. Warszawa, 2000. S. 12.

⁴ Наша Ніва. 1913. № 22

і развал царскай імперыі. У Менску пасяля Лютаўскай рэвалюцыі адбываліся чарговыя беларускія з'езды (у тым ліку Усебеларускі ў снежні 1917 г.), на якіх важнае месца займала культура.

Заканчэньне Першай сусьветнай вайны на беларускіх землях, а затым і Рыжскі дагавор (сакавік 1921 г.) вырашылі лёс беларусаў амаль на 20 гадоў. Жывучы на сваіх этнічных землях, яны апынуліся ў двух дзяржавах: БССР і ў II Рэчы Паспалітай, а часткова ў Расіі, Латвіі і Літве. Новае дзяржаўнае размежаваньне не спрыяла развіццю беларускай нацыі, наадварот атрымалася для палякаў, якія атрымалі адну дзяржаўную тэрыторыю. Беларусы з дзяржаўнага пункту гледжаньня апынуліся ў больш горшых умовах, чым палякі, хаця раней, чым яны, абвесьцілі сваю незалежнасьць. Як тады ў новых умовах культура ўплывала на беларускую нацыянальную сьвядомасьць?

Варта адзначыць, што беларуская культура перад вайной зводзілася пераважна да багатага самабытнага фальклёру, нешматлікіх літаратурных зборнікаў Францішка Багушэвіча, Янкі Лучыны, Янкі Купалы, Алёізы Пашкевіч-Цёткі і паасобных твораў у «Нашай Ніве», «Беларусе», беларускіх каляндарах, тэатру Ігната Буйніцкага, цыкла прац мастака Язэпа Драздовіча «Старажытнае будаўніцтва на Беларусі». Не раўнялася гэта з узроўнем рускай культуры, якая ў XIX і ў пачатку XX ст. перажывала паскоранае развіццё ў галіне літаратуры, мастацтва і музыкі. Руская культура была адным са стрыжняў развіцця рускай імперыі.

Польская культура таксама была больш развітай, чым беларуская. Развівалася яна галоўным чынам у апазіцыі да расейшчыны, як, напрыклад, літаратура Адама Міцкевіча, Юльёша Славацкага, Гэнрыка Сянкевіча, Элізы Ажэшка, Стэфана Жэромскага. Развіццю беларускай культуры перашкаджалі працэсы русыфікацыі і палянiзацыі.

Тое, чым магла ганарыцца беларуская культура — Францішк Скарына і яго кнігі, беларускае дойлідства, статут Вялікага Княства Літоўскага ды наогул ахітэктурная спадчына ВКЛ — штучна адбіралася ў беларусаў. «Русіфікатарская палітыка расійскага ўраду ў так званых «западно-рускіх губернях» прад'яўляла свае запатрабаваньні таксама і на навукова-дасьледчую працу на тэрыторыі Беларусі, якая адбывалася пад нязьменным наглядам і часам амаль што пад беспасрэдным кіраўніцтвам урадовае адміністрацыі. Гэтая праца, незалежна ад матар'ялу і зьместу, заўсёды зьяўлялася да вядомай ступені гэндэцыйнай; яна павінна была заўсёды мець на ўвазе нейкія пэўныя мэты, часта павінна была сьвядома ставіць сабе апрыорную задачу: любым шляхам даводзіць спрадвечны «істинно-русский» характар культуры так званага «Западнаго края», каб у гэтым знайсці тэарэтычныя абасновы для практычных мерапрыемстваў ураду па «водворенію істинно-рускіх начал».

У процілегласьць расійскай навуцы, якая, як бачым, амаль што зусім ня цікавілася старадаўнім мастацтвам Беларусі, навука польская значна

болей зрабіла ў даным напрамку, але ня з меншаю тэндэнцыйнасцю ў асноўным сваім падыходзе. Калі расійскія даследчыкі імкнуліся даводзіць упайне расійскі характар Беларусі, дык польскія проста, як нешта, быццам, усім добра вядомае і зразумелае, цалкам разглядалі Беларусь як частку Польшчы, як «Kresy wschodnie»; з гэтай прычыны і помнікі беларускага мастацтва, без усялякіх абмовак, залічаліся імі да мастацтва польскага, хоць пры гэтым ня раз ім самім прыходзілася выказваць вядомае здзіўленне з прычыны выразнага непадабенства мастацкіх здабыткаў «Вялікага Княства Літоўскага» і «Кароны»⁵.

Толькі ў 1920-я гады на спадчыну ВКЛ пачалі глядзець як на старабеларускую культуру і вяртаць яе ў беларускую традыцыю. Доказам гэтага былі працы Міколы Шчакаціхіна, выдадзеная праца «400-годзьдзе беларускага друку». Вяртаньне спадчыны ВКЛ у традыцыю беларускай культуры сталася магчымым дзякуючы пераменам у культурнай палітыцы БССР, праўленнем якіх з 1924 г. была беларусізацыя.

Наогул, абвяшчэньне БССР стала для беларускай інтэлігенцыі надзеяй на магчымасьці працы дзеля сваёй краіны. Такія надзеі на развіцьцё беларускай культуры і сьведамасьці давалі некаторыя дзеяньні ўладаў БССР, як, напрыклад, наданьне беларускай мове правоў дзяржаўнай мовы побач з польскай, рускай і яўрэйскай і яе прыярытэт у выглядзе беларусізацыі, інстытуцыяналізацыя беларускай культуры, пашырэньне межаў БССР. Другі Усебеларускі з'езд Саветаў у сьнежні 1920 г. у рэзалюцыі аб народнай асьвеце сярод задачаў вылучыў неабходнасьць узмацненьня культурна-асьветнай працы на вёсцы, забеспячэньня сялянаў кнігаю ў роднай мове, газэтаю, настаўнікамі пры адначасовым змаганьні з праявамі рускага і польскага шавінізмаў⁶. Цэнтральны Выканаўчы камітэт Саветаў Беларусі ў лютым 1921 г. звярнуўся з адозвай да ўсіх культурных працаўнікоў, ураджэнцаў Беларусі, раскіданых па ўсёй Расіі і іншых краінах, заклікаючы іх вяртацца на бацькаўшчыну дзеля працы на карысьць роднай культуры: «Беларускі працоўны народ можа цяпер будаваць сваю культуру на роднай мове. (...) Патрэбныя сотні-тысячы культурных працаўнікоў, звязаных з краем, якія ведаюць яго прыроду, гаспадарку, гісторыю, мову, і ў той жа час здольных прыняць удзел у камуністычным будаўніцтве. Але найбольш востра адчуваецца патрэба ў працаўніках, якія могуць працаваць на мове беларускай»⁷. Акцыя вяртаньня набыла даволі шырокі характар. На той час беларуская культура не мела такіх перспектываў па другі бок мяжы, у Польшчы. Акцыя будаваньня «адзінага беларускага дому» са сталіцай у Менску выклікала надзеі ў многіх дзеячаў беларускай культуры, якія пацягнуліся туды

⁵ Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Мн., 1928. Т. 1. С. 3–6.

⁶ Практическое разрешение национального вопроса в Белорусской Социалистической Советской Республике. Ч. I Белоруссизация. Минск, 1927. С. 126–127

⁷ Тамсама. С. 132–133.

дзеля працы на роднай ніве. Кожны з вяртанцаў унёс нямалы ўклад у адраджэньне і развіцьцё беларускай культуры. Камуністычная партыя Беларусі у сваёй рэзалюцыі на XII партыйнай канферэнцыі ў сакавіку 1923 г. патрыятычна сьцьвярджала: «Задушаная царызмам беларуская культура павінна адрадзіцца»⁸.

Для культурна-асветнай работы ў БССР прыцягваліся лепшыя сілы беларускіх культурных дзеячаў. Беларуская мова стала вядучай у рэспубліцы. Вельмі інтэнсіўна распрацоўвалася беларуская тэрміналогія ў розных сферах жыцця, а тэрміналагічная камісія стала асновай Інстытута беларускай культуры (Інбелкульт), на базе якога стваралася Беларуская акадэмія навук. Усёй культурнай працай у БССР кіраваў Народны камісарыят асьветы — тадышняе міністэрства асьветы. Ужо ў 1926/27 навучальным годзе ў БССР былі 4 вышэйшыя навучальныя ўстановы з 4 699 студэнтамі, 4 раб-факі, 30 тэхнікумаў з 4 846 вучнямі, 30 прафесійных школаў з 3 228 вучнямі, 15 школаў-фабзавучаў з 1 073 вучнямі⁹. Асаблівае значэньне для развіцьця культуры на Беларусі мелі Беларускі дзяржаўны унівэрсытэт, Беларуская дзяржаўная сельскагаспадарчая акадэмія ў Горках і Вэтэрынарны інстытут у Віцебску. Быў заснаваны Беларускі дзяржаўны музей, з архівам, бібліятэкай і аддзеламі ў Віцебску, Магілёве і Гомелі. Асаблівыя заслугі для беларускай культуры меў музей у часы дырэктарства у ім Вацлава Ластоўскага (пасья 1926 г.). Існаваў Беларускі дзяржаўны тэатр у Менску, II Беларускі дзяржаўны тэатр у Віцебску, Вандроўны тэатр Уладыслава Галубка і тэатры ў раённых цэнтрах. Іх рэпэртуар складалі сучасныя беларускія п'есы і замежная класіка. Тэатр выхоўваў у глядача павагу да беларускага слова і сваёй гісторыі такімі п'есамі, як «Кастусь Каліноўскі», «Тутэйшыя», «На Купальле», а дзякуючы замежнай класіцы (п'есы Мальера, Шоу, Шэкспіра, Эўрыпіда) знаёміў беларускіх глядачоў з універсальнымі вартасцямі і падымаўся на сусьветны ўзровень¹⁰.

Уздымам беларускай культуры былі захопленыя ўдзельнікі Беларускай моўнай канферэнцыі, якая адбылася ў 1926 г. у Менску. Прафесар Няедлы з Чэхаславачыны пісаў, што «будучае развіцьцё беларускага тэатру паслужыць славе ня толькі беларускага, але і ўсяго сусьветнага мастацтва»¹¹. Развіцьцю тэатру спрыяў росквіт беларускай літаратуры, у якой сваімі творамі вылучаліся: Уладзімер Дубоўка, Язэп Пушча, Адам Бабарэка, Кузьма Чорны, Кандрат Крапіва, Васіль Шашалевіч, Уладзімер Жылка, Андрэй Мрый. Разгарнулася шырокая выдавецкая дзейнасьць на беларускай мове. Развівалася беларускае мастацтва і музыка. У гісторыю беларускага мастацтва ўвайшлі мастакі XIX і пачатку XX ст.: Іван Хруцкі, Дамэль, Вітольд

⁸ Нацыянальнае пытаньне / Пад рэд. Ш. А. Будзіна. Мн., 1932. С. 254.

⁹ Глыбінны Ул. Доля беларускае культуры пад Саветамі. Мюнхэн, 1958. С. 23.

¹⁰ Seduro V. The Byelorussian Theater and Drama. New York, 1955.

¹¹ Белорусская культура. Минск, 1928. С. 71.

Бялыніцкі-Біруля, Гараўскі, Кастравіцкі і іншыя, якія працавалі на беларускіх землях. Знаёмства з мінулым мастацтвам дапамагло вызначыць новыя напрамкі ў беларускім мастацтве: рэалістычны (В. Волкаў, М. Дучыц), імпрэсіяністычны (Кудрэвіч), нэарэалістычны (Філіповіч, Ахрэмчык), дэкаратыўнае мастацтва (Марыкс, Ціханаў). Вялікім посьпехам карыстаўся мастацкі тэхнікум у Віцебску. Развіццё беларускай музыкі характарызаваўся найперш сабіраньнем беларускага фальклёру і яго выкананьнем на канцэртах і ў музычных апрацоўках, а таксама выкарыстоўваньнем сусветнай музычнай класікі. Для прыкладу варта згадаць оперу «Фаўст», пастаўленую выхаванкамі музычнага тэхнікуму ў Менску ў 1929 г.

Развіццё беларускай культуры ў 1920-я гг. у Савецкай Беларусі не мела ў сабе роўнага прэцэдэнту на беларускіх землях у Польшчы, ні ў БССР пазьнейшай пары¹². Развіццё беларускай культуры ў рэчышчы дзяржаўнай палітыкі беларусізацыі вельмі хутка прынесла рост нацыянальнай беларускай сьведамасьці. Таму з боку савецкай улады пачалося ганеньне на кадры беларускай культуры пад выглядам барацьбы з нацыянал-дэмакратызмам, які пярэчыў асновам дыктатуры пралетарыяту ў выглядзе культуры пралетарскай па змесьце. Ідэалогія КПБ стала повадам абмежаваньня дзейнасьці беларускай інтэлігенцыі і яе арыштаў (пачынаючы з 1929 г.).

Магчымасьці нацыянальна-культурнага развіцця беларусаў у міжваеннай Польшчы былі непараўнальна горшымі. Па-першае, яны апынуліся не па сваёй волі ў польскай дзяржаве, дзе на т. зв. «крэсах усходніх» умацоўвалася польскасьць. Надзея на беларускую аўтаномію ў межах Польшчы прапала разам з далучэньнем вясной 1922 г. т. зв. «Сярэдняй Літвы» да Польшчы. Польскія ўлады праводзілі палітыку інкарпарацыі, мінімізуючы правы нацыянальных меншасьцяў, якіх у Польшчы было 36% сярод усяго насельніцтва. Беларусы пражывалі кампактна ў віленскім, наваградзкім і беластоцкім ваяводзтвах. Цэнтрам беларускага руху была Вільня, дзе знаходзілася найбольшая колькасьць нацыянальна сьведмай беларускай інтэлігенцыі. Польскія ўлады не дазволілі, каб другім такім цэнтрам стала Гародня ці Наваградак, некалі сталічныя гарады ВКЛ. Яны не прызнавалі назвы «Заходняя Беларусь», якой карысталіся беларусы, што пражывалі на «крэсах усходніх». Традыцыю ВКЛ прыпісвалі польскай гісторыі. Хаця беларускае насельніцтва штодзённа карысталася беларускай мовай, мела ўсё ж нізкую нацыянальную сьведамасьць, што праяўлялася часта ў акрэсьліваньні сваёй нацыянальнасьці — «тутэйшыя» (у апазіцыі да наехаўшых з Польшчы ўраднікаў, асаднікаў, настаўнікаў). «Тутэйшыя», асабліва каталікі, сталі прадметам паляннізацыі і распаўсюджваньня польскай нацыянальнай сьведамасьці на беларускамоўнае насельніцтва. Польскае нацыянальнае ўсьведамленьне адбывалася з дапамогай польскага школьніцтва, якое запанавала на беларускіх землях.

¹² Głogowska H. Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki. Białystok, 1996.

Развіццё беларускай нацыянальнай сьведамасьці адбывалася саматужна, пад уплывам грамадзкіх сіл беларускай інтэлігенцыі, што апынулася ў польскай дзяржаве з надзеяй на рэалізацыю федэратыўнай канцэпцыі Ю. Пілсудскага («Вольны з вольным, роўны з роўным»). Дэмакратычная сакавіцкая канстытуцыя 1921 г. стварала ілюзію роўных правоў усіх грамадзян. Выбары ў парламент у 1922 г. паказалі, што беларуская нацыянальная сьведамасьць сярод грамадзян існуе, асабліва ў наваградзкім і віленскім ваяводзтвах. У парламент былі выбраны 12 беларускіх паслоў і 3 сэнатары¹³. Буйны рост беларускай нацыянальнай сьведамасьці наступіў у сувязі з арганізацыяй Беларускай сялянска-работніцкай грамады, якая ў кароткім часе мела больш за 100 тыс. членаў. Палітычны працэс супраць беларускай партызаншчыны ў 1923 г. у Беластоку і працэс «Грамады» ў Вільні ў 1928 г. крыху насыярожылі беларусаў да польскіх уладаў. Хаця актывісты беларускага руху трапілі ў турмы, не замерла беларуская культурная праца.

На жаль, у межах Польшчы не існавалі беларускія дзяржаўныя інстытуцыі. Школ беларускіх і двухмоўных дзяржаўных было вельмі мала ў параўнаньні з запатрабаваньнем на іх сярод грамадзян. Беларускія гімназіі, якія існавалі ў Наваградку, Клецку, Радашкавічах і Вільні былі прыватнымі, якія не мелі правоў дзяржаўных гімназіяў. Закончыўшы іх, нельга было паступаць у польскія вышэйшыя школы, трэба было здаваць польскія выпускныя экзамены. Адносіны асьветных уладаў да іх зводзіліся да зацьверджаньня настаўнікаў і праграмаў. Бачачы ў гэтых школах небяспеку развіцця беларускай нацыянальнай сьведамасьці, улады іх паступова ліквідавалі (пачынаючы з Клецкай). У 1930-ыя гг. існавала ўжо толькі Віленская беларуская гімназія, якая як філія польскай гімназіі імя Ю. Славацкага набыла дзяржаўныя правы. Гэтыя школы сапраўды былі кузьняй беларускай інтэлігенцыі.

На значэньне беларускіх гімназіяў звярталі ўвагу іхнія вучні ў сваіх успамінах: «Значэньне іх вялікае ня толькі ў пашырэнні асьветы ў роднай мове. Яны сыгралі агромную ролю ў справе прабуджэньня й нацыянальнага ўсьведамленьня шырокіх беларускіх масаў. Выпускнікі гэтых бязпраўных, прыватных гімназіяў ня мелі права паступаць у вышэйшыя навучальныя ўстановы Польшчы. І калі каму не ўдавалася выехаць за мяжу, у Чэхаславаччыну ці ў Савецкі Саюз, той змушаны быў вяртацца ў родную вёску на бацькоўскую гаспадарку, а гарадзкія — да фізычнай працы ў горадзе. [...] Вучнёўская моладзь праз усе гады навукі ў гімназіях была кальпартэрам беларускага друкаванага слова: кніжок, газэтаў. Кожны з навучэнцаў, выяжджаючы на канікулы ў родную вёску, вёз літаратуру ў роднай мове й распаўсюджаў яе сярод сялянства, асабліва сярод моладзі. Ня будзе самахвальствам, калі скажу, што будучы яшчэ вучнем Віленскай гімназіі,

¹³ Głogowska H. Białorusini w parlamentach II Rzeczypospolitej // Przemiany społeczne, narodowościowe i polonijne / Pod red. A. Chodubskiego. Toruń, 1994.

я даволі шырака разгарнуў, як у нас казалі, беларускую работу ў сваім вясковым асяродзьдзі»¹⁴.

У гімназіях навучалі вядомыя беларускія інтэлігенты, якія не мелі іншых магчымасьцяў працы для беларускай культуры, бо не існавалі іншыя беларускія інстытуцыі, якія маглі б даць працу беларускай інтэлігенцыі. Ёй заставалася работа ў польскіх установах, дзе не надта ахвотна прынімалі на працу сьведамых беларусаў. Таму і вучылі там: Браніслаў Тарашкевіч, інжынер Антон Нэкандэ-Трэпка, пісьменнік Максім Гарэцкі, Аркадзь Смоліч. Былі яны таксама аўтарамі падручнікаў: «Беларускай граматыкі», «Фізыкі», «Гісторыі беларускай літаратуры», «Хрэстаматыі беларускай літаратуры», «Геаграфіі Беларусі». Гісторыі навучалі па падручніку Усевалада Ігнатоўскага «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі».

Выхаваньня ў беларускай патрыятычнай атмасферы вучні ў большасьці заставаліся сьведамымі беларусамі на ўсё жыцьцё. Падчас вучобы ў вышэйшых школах яны ўдзельнічалі ў Саюзе беларускіх студэнтаў. Сярод навучэнцаў нарадзілася нямала літаратараў: Наталья Арсеньнева, Хведар Ільяшэвіч, Францішак Грышкевіч, Алесь Салагуб, Максім Танк, Міхась Машара, Ніна Тарас. У беларускую літаратуру міжваеннай Польшчы таксама ўвайшлі: Вінцук Адважны, Уладыслаў Казлоўшчык, Леапольд Родзевіч, Казімір Сваяк, Улад Ініцкі, Станіслаў Грынкевіч, Янка Быліна, Францішак Аляхновіч, Станіслаў Станкевіч. Напісаньня імі творы, асабліва вершы і п'есы, часта патрыятычнага зместу, выкарыстоўваліся на розных беларускіх мерапрыемствах. Некаторыя вершы сталі гімнамі: «А хто там ідзе?», «Не пагаснуць зоркі ў небе», «Пагоня», «Дзе чутны мовы нашай гукі». Вялікую ролю ў пашырэньні беларускай нацыянальнай сьведамасьці адыграла музычная культура. Запісваньнем беларускіх народных песень, арганізаваньнем беларускіх хораў, выдаваньнем сьпеўнікаў (выйшла 12 сьпеўнікаў) займаліся на прафэсійным узроўні Антон Грыневіч, Альбін Стэповіч і Рыгор Шырма. Дзякуючы ім папулярнасьць сярод беларусаў здабылі хоры ВБГ, БСС, БГіК і касьцёльны хор.

Развіцьцём беларускай нацыянальнай сьведамасьці займаліся таксама грамадзкія арганізацыі — ТБШ, БГіК, якія сабіралі подпісы на адкрыцьцё беларускіх школаў, ладзілі лекцыі па беларускай гісторыі, літаратуры і інш., утрымоўвалі нешматлікія школы і арганізавалі бібліятэкі. Гурткі гэтых арганізацыяў, рассяяныя па ўсёй беларускай правінцыі, часта былі адзінымі культурнымі «інстытуцыямі», таму іх дзейнасьць знаходзілася пад наглядом паліцыі. Пад выглядам недахопу адпаведных умоў забаранялася ставіць беларускія п'есы ці ладзіць сустрэчы з пасламі і беларускімі дзеячамі.

Значны ўплыў на развіцьцё беларускай нацыянальнай сьведамасьці мела друкаванае слова: газэты і кніжкі. Агляд беларускіх газэт і часопісаў сьведчыць пра вялікае зацікаўленьне імі ў правінцыі. Багата ў іх карэспандэнцыяў

¹⁴ Пецокевіч М. У пошуках зачараваных скарбаў. Вільня, 1998. С. 70.

з розных месцаў. Найбольшае значэнне мелі «Крыніца» (ад 1926 г. «Беларуская Крыніца»), «Сялянская Ніва», «Хрысціянская Думка», «Шлях Маладзі», «Калоссе». Выдавалася немалая колькасць кніг і брашураў — за 1921–39 гг. выйшлі 466 назваў. Тыражы не былі таксама малымі, у сярэднім 1 000 экзэмпляраў. У Вільні знаходзіліся 3 беларускія кнігарні. Можна было таксама купіць беларускія выданні ў польскія местачковыя кнігарнях і ў беларускіх арганізацыях. Найбольшай папулярнасцю карысталіся творы Ф. Багушэвіча, Я. Коласа і Я. Купалы.

Важнай беларускай інстытуцыяй быў музей імя Івана Луцкевіча, якім кіраваў Антон Луцкевіч. Шматлікія экспанаты, сабраныя яшчэ да вайны І. Луцкевічам, адлюстроўвалі багацце беларускай гісторыі. Там жа захоўваліся працы сучасных беларускіх мастакоў. Іх было няшмат, але творчасць гэтых мастакоў вызначалася нацыянальным беларускім характарам. Сярод іх — Язэп Драздовіч, Пётр Сергіевіч, Язэп Горыд.

Уплыў на беларускую нацыянальную свядомасць мелі арганізаваныя святкаванні і акадэміі. Беларускае асяроддзе у Вільні святкавала ўгодкі Беларускай Народнай Рэспублікі. Было гэта найбольшае беларускае свята, спалучанае з набажэнствамі ў касцёле і царкве, урачыстай акадэміяй з дакладам, мастацкай часткай і вячэрай. Угодкі БНР нельга было святкаваць у Менску, хаця і там, асабліва сярод інтэлігенцыі, жыла ідэя БНР. Нагодай для святкавання былі таксама 10-я ўгодкі сьмерці М. Багдановіча, Казіміра Сваяка. Дзеля гістарычнай памяці па памерлых у Вільні дзеячах ставіліся помнікі з беларускамоўнымі надпісамі: па Ядвігіну Ш., Казіміру Сваяку, Альбіну Стэповічу.

Беларуская культура ў міжваеннай Польшчы была пакінута сама сабе. Ад людзкога сведама беларускага патэнцыялу залежала яе развіццё. У інтарэсы польскай дзяржавы не ўваходзіла стварэнне ўмоваў для развіцця беларускай культуры, бо ў ёй бачылася небяспека беларускага сэпаратызму. Таму шмат беларускай інтэлігенцыі выехала ў БССР з надзеяй служэння беларускай культуры: пісьменьнік і гісторык літаратуры М. Гарэцкі, географ Аркадзь Смоліч, драматург Францішак Аляхновіч, беларускія паслы: Б. Тарашкевіч, Ш. Рак-Міхайлоўскі, Ігнат Дварчанін. Адмоўна гэта адзначалася інтэлігенцыяй, якая часткай засталася ў Польшчы і была ўражана, дарэчы, паўсюднай беларусізацыяй у БССР. Нязначная колькасць беларускай інтэлігенцыі, што апынулася ў межах польскай дзяржавы, перастала быць актыўнай у беларускім руху. Напрыклад, Язэп Фарботка, Уладзімір Самойла.

З другога боку, культурная дзейнасць беларусаў часта называлася польскімі ўладамі камуністычнай і гэта быў аргумент на карысць яе абмежавання, а ў лепшым выпадку — поўнага ігнаравання. А беларускамоўнаму насельніцтву «крэсав усходніх» больш блізкая была свая народная песьня ці газета ў роднай мове, чым польская культура і школа, хаця ў ёй яна бачыла магчымасць свайго жыццёвага авансу. Часам сустрэчы з беларускім словам хапала, каб стаць сведамым беларусам: «Спаткаўшыся

зь беларускай літаратурай, пазнаю, што я сын Беларускага Народу з слаўнай мінуўшчынай, які крыўдзіць імперыялістычна Масква з Варшаваю. У мае шаснаццаць год даю сабе слова, што пакуль буду жыць і магчы, буду абараняць свой слаўны гісторыяй, здольны і мірны народ ад усіх крыўдзіцеляў. Заснаваўшы КВМ (Кола Вясковай Моладзі), выбіраюць мяне старшынём гэтай арганізацыі. [...] У барацьбе «Кола Вясковай Моладзі» пашырае сярод вясковага насельніцтва сьведамасьць аб Беларусі праз адыгрываньне беларускіх п'есак ды выступы беларускага мяшанага хору зь беларускімі песьнямі й дапамагае бараніцца ад палянізацыі беларусаў. [...] За пашырэнне беларускай сьведамасьці паміж насельніцтва мае сябры перасьцярагалі мяне, што паліцыя арыштуе, прышые лату камуніста і пашле ў канцлагер «Бяроза Картуская»¹⁵.

¹⁵ Зуй М. Мая аўтабіяграфія // Ёрш С. Вяртаньне БНП. Мн.; Слонім, 1998. С. 71–72.

Эдуард Мазько (Гродна, Беларусь)

СЛАВЯНСКАЯ ПРАБЛЕМАТЫКА НА СТАРОНКАХ ДРУКУ БЕЛАРУСКАЙ ХРЫСЦІЯНСКАЙ ДЭМАКРАТЫІ (20-30-я гг. XX ст.)

Адной з важнейшых праблем беларускай сітуацыі першай паловы XX ст. з'яўлялася ўзмацненне нацыянальнай і культурнай ідэнтыфікацыі беларусаў. На яго паспяховае вырашэнне была звернута ўвага амаль усіх тагачасных беларускіх палітычных партый, грамадскіх і культурна-асветных арганізацый. Вядучае месца сярод іх належала Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі (з 1936 г. — Беларускае Народнае Аб'яднанне) — палітычнай партыі, якая дзейнічала ў 1917–39 гг. пераважна на абшары Заходняй Беларусі. Партыя гэтая ва ўсе часы сваёй дзейнасці дэклавала прыхільнасць да «здоравага» нацыяналізму: «Прадусім БХД ня ёсць арганізацыяй нацыяналістаў, а толькі нацыянальнай і дэмакратычнай. Наш нацыяналізм — гэта здаровая праява беларускага нацыянальнага жыцця бяз цені заборчасці»¹. Пры такой каштоўнаснай арыентацыі хадэцыі яна павінна была б разглядацца намі як арганізацыя этнацэнтральная, скіраваная выключна на свой этнас.

Аднак БХД здолела ў сваёй ідэалогіі і дзейнасці пазбегнуць такой звужанасці. З'яўляючыся пераважна заклапочанай пытаньнямі выжывання і

¹ Bielaruskaja Krynica. 1928. 20 lut.

адраджэння беларускага народа, партыя разам з тым арыентавалася і на вонкавы свет. Не апошнія месца тут належала славянскай праблематыцы. Разам з тым нельга сцвярджаць, што славянскае пытанне з'яўлялася дамінуючым у ідэалогіі Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі. Яно было ўсяго неад'емнай часткай «знешняй» палітыкі партыі, адной са спробаў пошуку месца Беларусі і беларусаў у свеце. Прасачыць значэнне і спецыфіку славянскага фактару ў ідэалогіі і дзейнасці хадэцыі дазваляе яе прэса.

Друк БХД быў прадстаўлены газетамі «Крыніца» (з верасня 1925 г. — «Беларуская Крыніца») (1917–37 гг.), «Wiadomości Białoruskie» (1936–39 гг.), часопісамі «Хрысціянская Думка» (1927–39 гг.), «Шлях Моладзі» (1929–39 гг.), «Самапомач» (1930–39 гг.) і «Калосье» (1935–39 гг.), аднаднёўкамі «Беларуская Доля» (сакавік 1937 г.) і «З беларускага палетку» (май 1937 г.). Вядучае месца ў гэтым шэрагу выданняў займала газета «Крыніца» («Беларуская Крыніца»), якая прайшла разам з партыяй складаны шлях станаўлення, росквіту і разгрому хрысціянска-дэмакратычнай плыні агульнабеларускага нацыянальна-вызвольнага руху. Калі часопісы эпизадычна звярталіся да славянскай праблематыкі, дык на старонках газеты яна была прадстаўлена пастаянна.

Што паслужыла прычынай такой увагі друку БХД да славянскага пытання? На маю думку, такіх прычын тры і ўсе яны арганічна звязаны з уласнабеларускай праблематыкай.

Першая прычына палягае ў саміх задачах беларускага вызвольнага руху пачатку XX стагоддзя, канцэптуальнымі сімваламі-знакамі якога сталі паняцці «адраджэнне», «аднаўленне», «абуджэнне», «выхад са спрадвечнага мораку», «з архаікі да крытычнай культуры»². Па сутнасці гэта азначала пэўнае сацыяльнае пераўтварэнне, эвалюцыю, якая для Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі заключалася ў спадзяванні на «непазбежны рост свядомасці супольнасці, што абудзіць яе членаў ад доўгага сну і адродзіць нацыю. Пераход ад бяздомнасці да нацыянальнай дзяржаўнасці — гэта працэс самаадкрыцця і самарэалізацыі»³. Разам з тым, гэтыя спадзяванні на самаадкрыццё і самарэалізацыю беларускай нацыі вымагалі пэўнага гістарычнага абгрунтавання, прыкладу, які б мог засведчыць магчымасць выхаду «са сну да творчага жыцця». Такі прыклад шукаўся хадэцыяй у асяроддзі славянскіх народаў, лёс якіх быў бы падобны, альбо хаця б меў нейкія паралелі з лёсам беларусаў.

Класічным узорам нацыянальнага самаадкрыцця і самарэалізацыі для хадэкаў, як і для прадстаўнікоў іншых беларускіх палітычных партыяў і

² Гл. напрыклад: Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Даследзіны беларускага сьветагляду. Вільня, 1921; Суліма. «Гэтым пераможаш!..»: Нарыс крытычнага аптымізму // Заходняя Беларусь. Зборнік грамадзкай мыслі, навукі, літаратуры, мастацтва Заходняй Беларусі. Вільня, 1924. С. 7–90; Станкевіч А. Хрысціянства і беларускі народ (спроба сінтэзы). Вільня, 1940.

³ Сміт Э. Нацыяналізм у двацятым стагоддзі. Мн., 1995. С. 129.

арганізацый, быў чэшскі народ. Ператварэнне яго з амаль цалкам германізаванай этнаграфічнай масы, згодна беларускай трактоўцы, у цалкам самастойную дзяржаўную нацыю, адназначна трактавалася як карысны вопыт, які неабходна пераняць беларусам. Тут, на старонках «Беларускай Крыніцы» можна было пастаянна сустрэць чэшскую тэматыку, інфармацыю пра жыццё і падзеі ў Чэхаславакіі⁴. Увогуле, як паказвае аналіз прэсы, хадэцыя вельмі часта ідэалізавала палітычнае, сацыяльна-эканамічнае становішча ў гэтай краіне, тое, як там вырашалася праблема нацыянальных меншасцяў⁵.

Неабходна звярнуць увагу і на тую акалічнасць, што асвятляючы падзеі нацыянальнага і рэлігійнага жыцця ў Чэхаславакіі, Балгарыі, Югаславіі, друк БХД у асноўным звяртаўся да іх пазітыўных момантаў, якія б маглі служыць прыкладам для беларусаў. Так, напрыклад, паведамляючы аб прызначэнні біскупам Балгарыі святара Кірыла Куртэф які па нацыянальнасці быў балгарынам, «Беларуская Крыніца» пісала, што і беларусы змогуць дамагчыся ад Рыма беларускіх біскупаў, калі за прыкладам сваіх паўднёvasлавянскіх братоў будуць пастаянна на гэтым настойваць⁶.

Акрамя чыста палітычных і нацыянальных момантаў з жыцця славянскіх народаў, на старонках друку БХД можна сустрэць паведамленні і аб іх культурных дасягненнях. Гэтая інфармацыя таксама служыла і для прапагандысцкіх мэтаў. Поруч з асвятленнем культуры чэхаў, славакаў, балгараў, сербаў, славенцаў газета апавядала і пра здабыткі прыгнечаных славянскіх народаў. Так, у № 41 «Беларускай Крыніцы» за 1927 г. быў змешчаны вялікі артыкул пра літаратуру лужыцкіх сербаў⁷.

Другой прычынай, якая надавала актуальнасць славянскай праблематыцы ў друку БХД, быў папулярны ў тагачасным айчынным культурнаўстве тэзіс аб памежным стане беларускай культуры. Беларуская хадэцыя таксама яго прытрымлівалася. Згодна хадэкам, Беларусь павінна выкарыстаць такое становішча: «Беларусы мусяць рабіць якбы адноту усходняе (расейскае) і заходняе (польскае) культуры, праваслаўнае і каталіцкае веры. Гэта сынтэза якбы была за лепшых часоў Беларусі — сынтэза культур у мове Скарыны і літоўскага Статуту, сынтэза вер у Уніі»⁸. Гэты сінтэз культур з'яўляецца гістарычным пакліканнем беларускага народа, яго прызначэннем. Дзякуючы спалучэнню і замірэнню розных галінаў славянскіх культур, беларусы знойдуць сваё арганічнае месца ў свеце. Але каб паспяхова

⁴ Гл.: Krynica. 1925. 19 lip.; Bielaruskaja Krynica. 1927. 15 lip.; Bielaruskaja Krynica. 1928. 23 wieraś.; Bielaruskaja Krynica. 1934. 21 studz.; Bielaruskaja Krynica. 1936. 1 listap. і гэтак далей.

⁵ Bielaruskaja Krynica. 1926. 31 sak.

⁶ Тамсама. 1926. 24 śnież.

⁷ Тамсама. 1927. 12 kastr.

⁸ Krynica. 1917. 3 śnież.

тварыць гэты сінтэз, неабходна добра ведаць як усходнюю, так і заходнюю славянскія культуры, прапагандаваць іх дасягненні і ўказваць на неад’емныя іх рысы.

З гэтага тэзісу ўзнікала ў ідэалогіі Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі і пытанне аб магчымасці цеснага супрацоўніцтва славянаў. Найбольш выразна яно было сфармулявана ў выступленні прадстаўніка БХД Адольфа Клімовіча на Канферэнцыі культурных славянскіх працаўнікоў, якая адбылася 28 чэрвеня – 2 ліпеня 1926 г. у Празе. Адзначыўшы актуальнасць і неабходнасць такога супрацоўніцтва, дэлегат беларускай хадэцыі звярнуў увагу і на тое, што кожны славянскі народ разумее яго па-свойму. Характар гэтай рознасці поглядаў залежыць ад многіх фактараў: узроўню дзяржаўнасці, культуры, сацыяльнага і эканамічнага развіцця, рэлігійнай прыналежнасці. Так, у адрозненне ад дзяржаўных народаў, якія маюць ужо пэўныя дасягненні, для народаў недзяржаўных — «незалежнасць дагэтуль зьяўляецца яшчэ толькі апошняй мэтай»⁹. Для наладжвання паўнаўважанага супрацоўніцтва неабходна, каб дзяржаўныя славянскія народы паважалі ідэалы недзяржаўных народаў. Акрамя таго, славяне павінны звярнуць увагу на тыя моманты, якія іх лучаць, а не раз’ядноўваюць. Іх супрацоўніцтва павінна будавацца на аснове культурнай прапаганды, без уплыву палітыкі і рэлігіі. Такім злучывам славянства можа выступіць: «Кірылама-фодаўская ідэя, як спадчына па вялікіх братоў сьв.св. **Кірыле і Мяфодзе**, гэтых пастацях аднолькава пачытаных, як славянамі ўсходнімі, так і заходнімі, — зьяўляецца сяньня адзінай магчымай сінтэзай славянства паваранага рэлігійна і культурна»¹⁰.

Згодна Клімовічу, хадэцыя прызнае неабходным супрацоўніцтва славянскіх народаў у сферы культуры. Для аблягчэння яго рэальнага ажыццяўлення неабходна ствараць адпаведныя міжславянскія арганізацыі. Аднак гэтыя арганізацыі павінны выключна ставіць перад сабою культурніцкія мэты, стараючыся унікнуць палітычных і рэлігійных уплываў¹¹.

Да трэцяй прычыны, якая тлумачыла прысутнасць у ідэалогіі БХД славянскай тэматыкі, неабходна, на нашу думку, аднесці пошукі рэальных саюзнікаў Беларусі, якія партыя актыўна праводзіла праз усю гісторыю сваёй дзейнасці. Такімі саюзнікамі, паводле хадэкаў, з’яўляюцца ўкраінцы і літоўцы. Ксёндз Адам Станкевіч так акрэсліваў падставовыя мэты партыі: «Вырабіць зь Беларускага народу як мага найбольш нацыянальнай сьведомасці і праз гэта адпорнасьці на чужыя ўплывы, шукаючы пры гэтым дружбы прадусім у Літоўцаў і Украінцаў, як у сваіх натуральных саюзнікаў, якія так-жа больш ці менш знаходзяцца на лініі таго-ж кантрасту між Заходам і Усходам і ў якіх — трэба пры гэтым адцеміць — знаходзяцца лёгкія,

⁹ Bielaruskaja Krynica. 1926. 11 lip.

¹⁰ Тамсама.

¹¹ Тамсама.

якімі Беларусь можа дыхаць: Балтык і Чорнае мора»¹². Трэба адзначыць, што гэта былі не проста тэарэтычныя выкладкі. БХД актыўна супрацоўнічала з украінскімі нацыянальна-дэмакратычнымі партыямі і арганізацыямі. Асабліва інтэнсіўнымі гэтыя кантакты былі пад час выбараў у Сойм і Сенат міжваеннай Польшчы ў 1922, 1927 і 1931 гг. Даволі цеснае супрацоўніцтва было наладжана паміж БХД і УНДА¹³. Друк хадэцыі пастаянна асвятляў жыццё ўкраінцаў у Польшчы, СССР, Чэхаславакіі, Венгрыі, на эміграцыі. На старонках «Беларускай Крыніцы», «Хрысьціянскай Думкі», «Шляху Моладзі» пастаянна змяшчаліся рубрыкі «З украінскага жыцця». У 1936 г. «Беларуская Крыніца» апублікавала шэраг артыкулаў Станіслава Грынкевіча пад агульнай назвай «У братоў Украінцаў» пра украінскі нацыянальна-вызвольны рух у межах міжваеннай Польшчы¹⁴. Фактычна стараннямі хадэцыі ў заходнебеларускім грамадстве ствараўся пазітыўны стэрэатып украінца як брата беларуса.

Зусім у іншым кантэксте падавалася польская і руская тэматыка. Калі жыццё іншых славянскіх народаў друк БХД імкнуўся паказаць рознабакова, дык у дадзеным выпадку дамінавала палітычная праблематыка. Тлумачылася гэта тым, што ва ўмовах Заходняй Беларусі не адбыўся беларуска-польскі культурніцкі дыялог. Асноўныя польскія тэмы, да якіх звярталася хадэцыя ў сваёй перыёдыцы, былі: палітычная хроніка, сацыяльна-эканамічная і культурная палітыка Польшчы, адносіны польскага ўраду і мясцовай адміністрацыі да беларусаў, іншых нацыянальных меншасцяў. Асобнае месца займалі артыкулы аб магчымасці польска-беларускага супрацоўніцтва. Шанцы апошняга ацэньваліся вельмі крытычна. БХД не бачыла ў польскім палітычным лагерах 1920-х – сярэдзіны 1930-х гг. сваіх магчымых саюзнікаў: «Ведамая справа, што аніякая польская палітычная партыя ня мае пазытыўнай праграмы адносна беларускай справы. Ні адна зь іх дагэтуль не сказала, як яна думае развязаць беларускае пытаньне ў Польшчы. Такой праграмы ня маюць ні ППС, ні Эндэцыя, ні Санацыя.

Затое ўсе гэтыя польскія палітычныя групы адносна Беларусаў маюць праграму нэгатыўную, гэта знача — усе яны беларускай справы баяцца, як такую яе абмінаюць і ўсе згодна, хоць крыху розна — асабліва як даходзяць да ўлады — стараюцца прадусім справу гэту зацьміць, заглушыць, спыніць урэшце»¹⁵.

У другой палове 1930 х гг. друк БНА пачаў на сваіх старонках прапагандаваць ідэю супрацоўніцтва паміж беларускімі дэмакратычнымі і польскімі левымі партыямі, ППС і *Stronnictwem Ludowym* (Народным

¹² Stankiewicz A. Biełaruski Chryścijanski Ruch. Wilnia, 1939. S. 238–239.

¹³ Białorusini // Sprawy Narodowościowe. 1925. Nr 5. S. 462–465.

¹⁴ Гл. напрыклад: Беларуская Крыніца. 1936. 1 лістап.

¹⁵ Тамсама. 1932. 18 снеж.

Аб'яднаннем)¹⁶. Аднак магчымасць такога супрацоўніцтва ставілася ў залежнасць ад прызнання польскай апазіцыяй нацыянальных правоў беларускага народа.

Што тычыцца рускай тэматыкі, дык яна на старонках друку БХД не разглядалася ў рэчышчы славянскай праблематыкі. Тут адназначна дамінаваў палітычны элемент. Хадэцыя, асабліва ў канцы 1920-х – 1930-х гг., негатыўна ставілася да нацыянальнай палітыкі бальшавікоў. Падзеі ў БССР трактаваліся ёю як брутальная праява вядомага расійскага шавінізму ў новым, класавым абліччы, скіраваная на маральнае і фізічнае знішчэнне беларусаў як адметнага этнасу¹⁷. Зразумела, што тут не магло быць і гаворкі пра нейкае культурніцкае супрацоўніцтва.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што славянская праблематыка займала пэўнае месца ў ідэалогіі і дзейнасці Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі (Беларускага Народнага Аб'яднання). Яе тагачасная актуальнасць тлумачыцца пошукамі пазітыўных прыкладаў нацыянальнага станаўлення славянскіх народаў і дзяржаваў, разуменнем «памежнага» стану Беларусі паміж славянскім Усходам і славянскім Захадам, актыўным супрацоўніцтвам з украінскім нацыянальна-вызвольным рухам, геапалітычнымі рэаліямі Заходняй Беларусі ў 20–30 г. XX ст.

¹⁶ Гл.: Беларуская Доля. 1937. сак.; Chryścijanskaja Dumka. 1938. Nr 10.

¹⁷ Беларуская Крыніца. 1934. 21 студз.

Аркадзь Бабко (Салігорск, Беларусь)

ЭЛЕМЕНТЫ СКЕПТЫЦЫЗМУ Ў МЕНТАЛІТЭЦЕ БЕЛАРУСАЎ: Праблема ўплыву на вырашэнне міжнацыянальных і міжканфесійных супярэчнасцей

Талерантнасць беларусаў у дачыненні да прадстаўнікоў іншых народаў і да іншаверцаў яскрава засведчыла гісторыя¹. У міжнацыянальных і міжканфесійных стасунках на сучасным этапе свайго развіцця беларускі народ таксама імкнецца памяркоўна, узважана падыходзіць да адпаведных праблем і выяўляе прыхільнасць да дыялогу ў іх вырашэнні. Адноснасць у Беларусі сур'ёзных міжнацыянальных і міжканфесійных канфліктаў, шматлікія праявы сапраўды «дыялагічнага» характару

¹ Гл.: Ермаловіч М. І. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. Мн., 1994. С. 27–29.

дачыненняў паміж прадстаўнікамі розных нацыянальнасцяў і веравызнан-
няў пацвярджаюць гэты тэзіс. Каб прывесці прыклад такіх праваў, згадаю
дзеянасць Міжканфесійнай групы ў рамках СП «Менскі міжнародны аду-
кацыйны цэнтр». Гэтая група паўстала «дзякуючы зацікаўленаму ўдзелу
ў ёй прадстаўнікоў розных канфесій»², як давеў у інтэрв'ю газеце «Звя-
зда» дырэктар дадзенага беларуска-нямецкага прадпрыемства з нямецкага
боку доктар Клаус Баер.

А што тычыцца тых адмоўных з'яў нашай рэчаіснасці, калі перад намі
паўстае ваяўнічы расізм і антысемітызм, то неабходна падкрэсліць іх «экс-
партаваны» характар. Гэта не значыць, аднак, што мы не няём адказнасці
перад навакольным светам і перад нашчадкамі за тое, што такога кшталту
рэчы сталіся магчымымі на нашай зямлі.

Уласцівыя беларускаму народу талерантнасць і прыхільнасць да дыя-
логу ў дачыненнях з іншымі народамі з'яўляецца ягоным вялікім духоў-
ным набыткам. Прыхільнасць да дыялогу ёсць прыхільнасцю да праўды,
бо праўда мае дыялагічны характар (удала расправёў пра гэта ў сваёй кніжцы
«Праблемы паэтыкі Дастаеўскага» М. М. Бахцін³). І мне падаецца надзвы-
чай красамоўным той факт, што падставаю для згаданых развагаў сталася
менавіта творчасць Дастаеўскага. Бо калі М. М. Бахцін і іншыя даследчыкі
ў дачыненні да апошняга адзначаюць ягоны шматгалосы, «паліфанічны»
характар, падкрэсліваючы паўнаважнасць кожнага з галасоў, што чуюцца
ў раманах пісьменніка, і іхнюю неабходнасць для дыялогу альбо палілогу,
што разгортваецца там, іхнюю скіраванасць на гэты дыялог, дык яны спа-
тыкаюцца тым самым з праявамі беларускага паходжання вялікага
раманіста, з адбіткам беларускай ментальнасці ў ягоных творах. І як не зга-
даць тут Вацлава Ластоўскага, які даводзіў нам: «...Крыўскі народ ведае,
што абодва яны (Міцкевіч і Дастаеўскі. — А. Б.) цела ад цела і кроў ад
крыві яго, і абодвух — і Дастаеўскага і Міцкевіча — залічае да свайго
алімпі»⁴. Талерантнае і паважлівае стаўленне да іншых культур з'яўля-
ецца падставаю для аб'ектыўнага падыходу да іх і ўмоваю ўзбагачэння
— праз дыялог з імі — сваёй уласнай культуры. Таму задача кожнага пака-
лення беларусаў — захаванне дадзенага набытку. А дзеля гэтага важна
даследаваць падставовыя моманты, карані згаданай рысы ў характары
нашага народа.

Я думаю, што з гледзішча ўласцівага беларусам спосабу ўспрымаць і
асэнсоўваць навакольны свет і сваё месца ў ім іхняя скіраванасць на
дыялагічныя формы зносінаў з іншымі людзьмі істотным чынам
дэтэрмінаецца элементамі скептыцызму, наяўнымі ў іхнім менталітэце.

² Звязда. 2000. 28 кастр.

³ Гл.: Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1979.

⁴ Ластоўскі В. Тодар Дастаеўскі і Адам Міцкевіч — сыны крывіцкага народнага генія // Ластоўскі В. Выбр. тв. Мн., 1995. С. 395.

Скептыцызм як сумнеў у абсалютнай праўдзівасці ўсялякага выказвання, як адмова ад катэгарычнага, завершанага сцвярджэння стварае надзвычай спрыяльную духоўную атмасферу для дыялогу культур.

Калі браць філасофскі бок праблемы, дык мне надзвычай імпануе інтэрпрэтацыя скептыцызму, развітая ў творах Г. Гегеля⁵. Вялікі нямецкі мысліцель разглядае дадзены філасофскі кірунак у сувязі з дыялектычным, скіраваным на супярэчлівы, зменлівы бок быцця, стылем мыслення, які, паводле Гегеля, з'яўляецца неабходным узроўнем складанай сістэмы філасофскага мыслення наогул.

Цікавыя і рэlevantныя для разгляду дадзенага пытання выказванні мы знаходзім і ў Э. Фрома. Ён зыходзіць у сваіх разважаннях з наяўнасці двух фундаментальных лагічных сістэм: логікі Арыстоцеля і парадаксальнай логікі. Калі паслядоўнае ўжыванне распрацаванай Арыстоцелем і ўспрынятай Заходнім грамадствам фармальнай логікі заканамерна вядзе да поспехаў у навуцы і да хуткага тэхналагічнага прагрэсу, дык логіка, што зыходзіць з праўдзівасці парадаксальных канструкцый мыслення, мае сваім наступствам талерантнае стаўленне да іншых⁶. Мажліва, згаданыя ідэі Фрома небясспрэчныя, але апошні момант падаецца мне слушным і цікавым, бо я мяркую, што логіка скептыцызму, узведзеная на падставе парадаксальнага, дыялектычнага прынцыпу, сапраўды ёсць логікай талерантнасці.

Заканамерна паўстае пытанне, якія фактары паспрыялі развіццю скептычнага мыслення ў беларусаў. Тут шмат што адыграла сваю ролю — і найперш трагічныя гістарычныя ўплывы, праз якія прайшоў наш народ: разбуральныя, пакутлівыя войны, страта незалежнасці, няўдачы ў спробах зноў здабыць яе. З іншага боку, да фармавання згаданай рысы ў светапоглядзе нашай нацыі, у нашай нацыянальнай культуры спрычынілася іхняе сялянскае паходжанне⁷. Бо, як даводзіць Гегель, філасофія скептыцызму ёсць сялянскай філасофіяй: сяляне ведаюць акалічныя рэчы ў іхняй мінучасці, канцовасці⁸.

І ў тэарэтычным, і ў практычным плане надзвычай важна ўсебакова даследаваць і адэкватна ацаніць элементы скептыцызму ў самасвядомасці беларусаў. На першы погляд яны здаюцца адно праявамі зняважанай, пагарджанай душы. Асабліва спрыяе такому ўяўленню супастаўленне нашага шмат у чым скептычнага самапачування з упэўненым і нават самаўпэўненым бачаннем сябе і свайго месца ў свеце, уласцівым суседняму народу, якога часта спрабавалі падаць нам у якасці старэйшага брата.

⁵ Гл.: Hegel g. w. f. Jenaer Schriften. Berlin, 1972. S. 238–336.

⁶ Fromm E. Gesamtausgabe. Bd. 9. Sozialistischer Humanismus und Humanistische Ethik. Stuttgart, 1981. S. 483–487.

⁷ Гл.: Каваленка В. Вяртанне нацыянальнай ідэі // Звязда. 1993. 26 лістап.

⁸ Гл.: Hegel g. w. f. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Stuttgart, 1928. Bd. 2. S. 558.

Згадаем, да прыкладу, якімі бачаць сябе і свае народы наш і суседні паэт.

«Кожны край мае тых, што апяваюць,
Чым ёсць для народа ўпадак і хвала,
А беларусы нікога ж не маюць.
Няхай жа хоць будзе Янка Купала»⁹

— з болем у сэрцы піша наш пясняр. А вось радкі паэта, які належыць суседняму народу:

«Сабе я помнік сам узвёў нерукатворны,
Людская сцэжка да яго не зарасце,
Ён над стаўпом Александрыйскім непакорна,
Як покліч неба, узяцеў».¹⁰

Калі наш пясняр імкнецца захінуць сабою, сваімі словамі «дурнога мужыка», захінуць ад пагарды і здзеку, дык у якасці галоўнай задачы другога паэта паўстае мастацкае асэнсаванне пэўных гістарычных здзяйсненняў ягонага народа:

«...У нябыт звалілі
Мы распрасцеры па-над царствамі кумір,
Сваёй крывёю аплацілі
Еўропы гонар, вольнасць мір».¹¹

Трэба адзначыць, што скепіс у ацэнцы сваіх дасягненняў, узроўню свайго развіцця і сапраўды можа пераўтварыцца ў пачуццё ўніжанасці, у самабічаванне. Але тое, як ён выяўляецца ў свядомых прадстаўнікоў беларускага народа, не ёсць самапрыніжэннем, але падставай да самаўдасканалення, для духоўнай працы, а таксама для паважлівых адносінаў да іншых народаў і культур. Такую ж функцыю — падштурхнуць да дзеяння, нясе ў сабе і мастацкае адлюстраванне скептычных момантаў у нашай ментальнасці, якое паўстае ў беларускіх класікаў у наўмысна завостранай форме — каб нам пачувалася няўтульна, каб карцела змагацца.

Іншая рэч — узровень масавай свядомасці, у пэўных сегментах якой скепіс з лёгкасцю перарастае ў нігілістычнае альбо абьякавае стаўленне да свайго, уласнага, да таго, што заўсёды мусіць быць інтымна блізкім. У дачыненні да гэтага кшталту скептыцызму неабходна заняць самую прынцыповую пазіцыю. Мы павінны нястомна даводзіць нашаму народу, што абьякаваць ці нават нігілізм адносна такіх каштоўнасцей, як незалежнасць, мова, уласны гістарычны вопыт, ёсць здрадай уласнай існасці,

⁹ Купала Я. Я не паэта // Поўны зб. тв. Т. 1. С. 170.

¹⁰ Пушкін А. С. Выбр. тв. Мн., 1999. С. 121.

¹¹ Тамсама. С. 99.

зрадай памяці продкаў і што зусім не дыялог культур вынікае з такога скепсісу, але чужы маналог.

Такім чынам, адметнасцю ўласцівага беларусам скептыцызму з'яўляецца ягоны самакрытычны характар. На першы погляд, гэта падаецца не лепшай зыходнай пазіцыяй у вялікім дыялогу культур, хаця і спрыяе талерантным адносінам да іншых. Але, насамрэч, прайшоўшы суровую школу крытычнага самааналізу, скептычна-крытычнай самаацэнкі, беларускі народ цалкам падрыхтаваны да актыўнага ўдзелу ў згаданым дыялогу. А талераннасць, прыхільна-крытычнае стаўленне да іншых робяць гэты ўдзел у вышэйшай ступені шляхетным. І не таму трэба, значыцца баяцца слоў: я сумняваюся, бо дзе сумнеў — там пачатак дзейнасці, чыну, духоўнай працы.

Я думаю, што ў ходзе гэтае працы свядомыя прадстаўнікі беларускага народа здолеюць захаваць здаровы скепсіс у сваім мысленні, што ў гэтым працэсе не страціцца талерантнае стаўленне да іншых, зрабіўшыся, магчыма, больш крытычным, што скептыцызм беларуса будзе адмаўляцца ды адначасова сцвярджацца той працаю, каб яна была заўжды запатрабаванай і каб мы сапраўды ніколі не ўмёрлі.

Анатоль Астапенка (Мінск)

БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛІЗМ У КАНТЭКСЦЕ ЕЎРАПЕЙСКОЙ ЦЫВІЛІЗАЦЫІ

На фоне татальнага нацыянальнага нігілізму, які ўласцівы цяперашняй Беларусі, і нізкай нацыянальнай свядомасці беларусаў гаварыць пра беларускі нацыяналізм, на першы погляд, не выпадае. Аднак ён існуе і гэта становіцца зразумелым, калі дастаткова пільна ўнікнуць у самую сутнасць нацыяналізму.

Найбольш аптымальны погляд на нацыяналізм ляжыць у спалучэнні ідэй, выпрацаваных еўрапейскімі вучонымі, і падыходаў рускіх рэлігійных філосафаў, якія ўзводзілі хрысціянскую любоў у ранг палітычнага прынцыпу.

Мы вылучаем наступныя кампаненты нацыяналізму: любоў да свайго народа; любоў да свайго краю; гордасць за гісторыю свайго народа; павага і адчуванне адметнасці і непаўторнасці сваёй мовы; любоў да сваёй Айчыны ці патрыятызм; вера ў Богае прызначэнне свайго народа; боль за няўдачы свайго народа і радасць за яго поспехі.

Сярод еўрапейскіх тыпаў нацыяналізму, якія ўласцівыя і беларускаму народу, вылучаюцца два: культурны і палітычны. Культурны нацыяналізм

імкнецца да захавання культурнай нацыянальнай спадчыны, «адказны» за стварэнне нацыянальнай літаратурнай мовы, абпіраецца на сваю гісторыю і традыцыі. Адна з галоўных задач такога нацыяналізму — абараніць нацыю ад асіміляцыі яе іншымі нацыямі. Апошнія вельмі актуальна для малых народаў, якія працяглы час жывуць разам з пануючай нацыяй у адной дзяржаве. Гэта тыпова, напрыклад, для шматлікіх народнасцей, што існавалі ў складзе СССР, у тым ліку і Беларусі. Палітычны нацыяналізм ставіць сваёй першаснай мэтай стварэнне незалежнай дзяржавы на падставе агульнанацыянальнага адзінства. Па часу свайго ўзнікнення палітычны нацыяналізм — гэта самая ранняя форма нацыяналізму. Першымі сапраўднымі нацыямі-дзяржавамі сталі Англія і Францыя, Германія і Італія, якія сфармаваліся ў XIX ст. праз аб'яднанне шматлікіх раздробленых княстваў, і сталі дзяржавамі дзякуючы менавіта палітычнаму нацыяналізму, а не культурнаму.

Культурны і палітычны нацыяналізм з'яўляюцца двума бакамі адной з'явы — нацыяналізму ў яго поўным аб'ёме. Яны адзіныя ў сваёй антыпатыі да бюракратычнай дзяржавы і іх ідэал — грамадзянскі дзяржаўны лад для адукаваных грамадзян, аб'яднаных агульнымі законамі, якія забяспечваюць правы грамадзян¹. К. Леонцьеў бачыў у палітычным нацыяналізме адваротны бок медаля — за імкненнем да еўрапейскага стандарту нацыі-дзяржавы хаваецца небяспека дэвальвацыі нацыянальнай самабытнасці. Гэты працэс звязаны з модным у сярэдзіне XIX ст. ліберальным накірункам развіцця грамадства. І сапраўды, лібералізм сцвярджае эгалітарнае грамадства і эгалітарны нацыяналізм, якому аб'ява нацыянальная адметнасць народа.

У сувязі з еўрапейскім аб'яднаўчым працэсам К. Леонцьеў перасцяргаў і ад пагубнай ідэі панславізму, быў праціўнікам палітычнага панславізму: «Я нападаю на ідэалы ўсеславянскага аб'яднання, калі б гэта ні было і ў што б там ні стала: я лічу гэты апошні чыста палітычны ідэал (панславізму) для першага (для ідэала самабытнасці духоўна-культурнай) вельмі небяспечным ужо па аднаму таму, што большасць адукаваных *не рускіх славян* надта звыклася з еўрапейскімі формамі свабоды і роўнасці»².

Шлях славянскага аб'яднання азначае для Беларусі нацыянальна-культурную пагібель, поўную асіміляцыю з пануючай нацыяй — рускай. Здзіўляе такое імкненне адрадзіць аджыўшую яшчэ ў мінулым стагоддзі ідэю славянскага аб'яднання. Гэта ж зусім не тое, што Еўрапейскі Саюз — аб'яднанне развітых нацый-дзяржаў на падставе раўнапраўя і незалежнасці. XX ст. вылучыла на пярэдні план асноўны працэс: фармаванне нацый — утварэнне незалежных дзяржаў і трыумф ідэалогіі нацыяналізму. Пакуль

¹ The Dynamics of Cultural Nationalism. London, 1987. P. 12–19.

² Леонтьев К. Письма к Владимиру Соловьёву. О национализме политическом и культурном // Леонтьев К. Избранное. М., 1993. С. 351.

такі працэс не скончыўся, гаварыць аб нейкіх аб'яднаўчых дзеяннях проста рана. Магчыма, XXI ст. стане эпохай стварэння аб'яднанняў дзяржаў, якія блізкія па гістарычных шляхах, культуры і агульнасці эканамічных інтэраў. Але ўсё гэта будзе толькі пасля завяршэння нацыянальнага фарміравання. І не абавязкова ствараць аб'яднанне па «племянной» прыкмеце, напрыклад, саюз усходніх славян. Можна быць больш выгадным, скажам, саюз Беларусі не толькі з Расіяй, а з Літвой (як гэта было ў ВКЛ) ці Польшчай.

Праславуная беларуская талерантнасць на практыцы азначае толькі тое, што на Беларусі аднолькава добра пачуваюць і каўказцы, і таджыкі, і афганцы, і інш. У параўнанні з перадавымі краінамі Захаду, дзе ўсё некаваліфікаваную працу выконваюць некарэнныя жыхары (часцей за ўсё выхадцы з Афрыкі, Блізкага Усходу), на Беларусі атрымліваецца ўсё наадварот: тыя ж самыя прышлыя негры пачуваюць сябе панамі. Вось гэта і завецца талерантнасцю? Не, гэта звычайная адсутнасць элементарнай чалавечай годнасці, што ідзе ад поўнага нацыянальнага нігілізму. Намі прааналізаваны розныя аспекты праблемы талерантнасці на Беларусі — як у гістарычным плане, так і ў сацыяльным, псіхалагічным і палітычным, і зроблены вывад: талерантнасці як асобай рысы беларусаў не існуе³.

Чаму ж мы, тым не менш, узгадваем беларускі нацыяналізм? На нашу думку, хаця нацыяналізм у Беларусі не сфармаваўся як дзяржаўная ідэалогія, як масавая свядомасць народа, ён мае перспектывы стаць такім у недалёкай будучыні. У канцы XX ст. мы, беларусы, жывем як бы не ў тым часе — нібы на некалькі стагоддзяў назад. Прыкладна, як французы ў канцы XVIII ст., ці чэхі на пачатку XX ст. У наш час — эпоху развітых нацыянальных дзяржаў — беларусы з'яўляюцца адным з нямногіх у свеце народаў, нацыянальная ідэнтыфікацыя якіх яшчэ цалкам не сфармавалася. Асноўныя прыкметы нацыі: агульнасць мовы, тэрыторыі і нацыянальнай дзяржавы у нас выглядаюць, мякка кажучы, не зусім лепшым чынам. І нездарма пра беларусаў доўгі час гаварылі як пра этнас, а не нацыю.

Прычына такой з'явы нам бачыцца ў наступным:

а) замена веры продкаў (праваслаўя) чужой, заходняй — спачатку каталіцызмам, а потым больш завуаляванай яго формай — грэка-каталіцызмам (уніяцтвам). Зразумела, што цяпер нельга ставіць пытанне толькі аб праваслаўі, як канфесіі выключна беларускай. Па меншай меры яшчэ дзве канфесіі шырока распаўсюджаны на сённяшні час у Беларусі — гэта каталіцызм і пратэстанцтва;

б) адток у XVII–XVIII ст. найбольш актыўных і разумных людзей у Расію і паўднёвае казацтва па прычыне рэлігійнага і палітычнага пераследу.

Аднак, нягледзечы на такую кволую нацыянальную свядомасць, к моманту рэвалюцыі 1917 года ў беларусаў была створана свая пісьменнасць,

³ Астапенка А. Талерантнасць беларусаў: міф ці рэальнасць? // Маладосць. 1994. № 9. С. 201–211.

прычым на аснове двух алфавітаў — лацінкі і кірыліцы, выпускалася свая газета — «Наша ніва», былі свае нацыянальныя паэты і пісьменнікі (Цётка, Я. Колас, Я. Купала, М. Багдановіч, Ядвігін Ш. і іншыя).

Гэты перыяд нацыянальнага адраджэння (з 1861 г. па 1917 г.) ёсць **першая хваля** нацыянальнага адраджэння, дакладней — фармавання беларускай нацыі. Перыяд ВКЛ намі не разглядаецца па прычыне таго, што ў тыя часы ўвогуле яшчэ не пачаўся працэс фармавання нацыі у сучасным разуменні. Перыяд ВКЛ (з XIII да XVI ст.) — гэта па нашай класіфікацыі перыяд падзелу людзей па веравызнаннях (формы монатэізму)⁴ ці, па класіфікацыі Э. Гелнера, — аграрны перыяд (пераднацыянальны).

Характэрна, што ў праграме Беларускай Сацыялістычнай Грамады (БСГ) 1917 г. (аўтар Аляксандр Гарун) упершыню была выказана думка аб аўтаноміі Беларусі ў межах Расіі. На той час гэта было вельмі рэвалюцыйнае меркаванне. Апошнія становіцца зразумелым, калі ўсвядоміць наступную схему фармавання нацыі-дзяржавы: кожная нацыя, якая суіснуе з дамінуючай нацыяй у адной дзяржаве, для дасягнення дзяржаўнай незалежнасці павінна прайсці шлях з трох фаз — супольнае жыццё малой нацыі з вялікай у адной дзяржаве (беларусаў-тутэйшых з рускімі); дасягненне аўтаноміі ў рамках адной дзяржавы. Фактычна БССР у складзе СССР можна лічыць у нейкай ступені аўтаномнай рэспублікай. Аднак гэтая аўтаномія вельмі ўмоўная, бо ў таталітарнай дзяржаве, якой быў СССР, ні аб якіх свабодах не магло і быць гаворкі; барацьба за незалежнасць і як вынік — здабыццё яе.

Беларусь, абыходзячы другую з адзначаных стадыяў, 25 сакавіка 1918 г. стала незалежнай дзяржавай — БНР, а яе заступніца БССР з 1 студзеня 1919 г. «раўнапраўнай» рэспублікай у складзе СССР. На самой справе БССР не мела нават сапраўднай аўтаноміі. Адзінае, што можна адзначыць — пэўную культурную самастойнасць Беларусі.

Другая хваля нацыянальнага адраджэння: 1918–29 гг. (БССР), 1921–39 гг. (Заходняя Беларусь). Гэты перыяд можна назваць перыядам найбольш плённага развіцця беларускай нацыі. За досыць кароткі час у галіне беларусізацыі было зроблена больш, чым за ўсё мінулае стагоддзе. Выйшлі першыя беларускія слоўнікі: у 1926 г. у Мінску выйшаў беларуска-расійскі слоўнік, складзены М. Байковым і С. Некрашэвічам; у 1924 г. у Коўна выйшаў расійска-беларускі слоўнік В. Ластоўскага; надрукаваны таксама галіновыя слоўнікі па фізіцы, хіміі і іншых навуках. Навукова-даследчае жыццё віравала ў асяроддзі першай беларускай навуковай установы Інбелкульту — папярэдніка Беларускай Акадэміі навук. Расквітнела беларуская проза і паэзія. Сфармавалася нацыянальнае тэатральнае мастацтва і народная творчасць. Ёсць усе падставы сцвярджаць, што менавіта да 1929 г. на Беларусі сфармавалася беларуская нацыя. З’явіліся і першыя тэарэтычныя працы,

⁴ Астапенка А. Пралегомены да ўсякай будучай тэорыі нацыяналізму // Маладосць. 1997. № 4. С. 173–190.

прысвечаныя беларускай праблеме. Асабліва трэба адзначыць ксяндза Адама Станкевіча, якім былі, па-сутнасці, закладзены асновы беларускага нацыяналізму. З прыходам да ўлады Сталіна беларусізацыя ў БССР была спыненая, а яе творцы былі аб'яўлены «нацдэмамі» — ворагамі народа і да пачатку другой сусветнай вайны ў сваёй большасці былі фізічна знішчаны.

Другая сусветная вайна парадзіла новую — **трэцюю хвалю** беларускага адраджэння, хаця ў традыцыйнай савецкай гістарыяграфіі беларускія нацыянальныя арганізацыі, што існавалі ў часы нямецкай акупацыі, лічацца калабаранцкімі, здрадніцкімі. На самой жа справе не ўсё так было адназначна негатывным, як гэта выстаўлялася савецкімі гісторыкамі да нядаўняга часу.

Ужо ў 1941 г. была створана Беларуская нацыянальная Самапомач, затым узнік Саюз беларускай моладзі (СБМ), арганізавана Беларуская незалежніцкая партыя (БНП) і паўстала Беларуская аўтакефальная царква. У 1942 г. на тэрыторыі акупаванай Беларусі быў арганізаваны шырокі нацыянальны рух — Беларуская Цэнтральная Рада (БЦР) на чале з Р. Астроўскім. Былі адкрыты беларускія школы, народныя бібліятэкі, адноўлена праца Мінскага Беларускага тэатру. Беларускімі кампазітарамі было напісана звыш 60 музычных твораў, сярод якіх балет кампазітара А. Туранкова «У лясным пушчары», оперэта М. Шчаглова на лібрэта Н. Арсеньвай «З выраю»; выдадзены зборнікі вершаў Н. Арсеньвай, Тодара Лебеды, Л. Случаніна. Культурна-адукацыйны дзейнасці БЦР стаў II Усебеларускі Кангрэс, што прайшоў у Мінску 27 чэрвеня 1944 г. Хаця кангрэс праходзіў у акупаваным Мінску, ён меў надзвычай вялікае прадстаўніцтва — дэлегаты былі ад усіх этнаграфічна беларускіх мясцін колькасцю 1039 асобаў⁵.

На момант гарбачоўскай перабудовы — а менавіта з гэтых часоў пачынаецца новы гістарычны працэс у СССР — Беларусь падыйшла амаль абезгалоўленай, не маючай моцнай нацыянальна свядомай інтэлігенцыі, не маючай усведамлення сябе як нацыя і дзяржава. Дзве хвалі масавага тэрору — рэпрэсіі 1930-х гадоў і пераслед «нацыяналістаў» пасля 1944 г. далі сваім сумным вынікам татальную дэнацыяналізацыю.

З прыходам гарбачоўскай перабудовы пачаўся і рух за нацыянальнае адраджэнне малых і вялікіх нацый савецкай імперыі, які скончыўся яе развалам ў 1991 годзе. Не абмінуў гэты рух і Беларусь. У 1988 г. паўстаў Беларускі народны фронт, які паставіў сваёй мэтай дэмакратызацыю грамадства і нацыянальнае адраджэнне. У 1990 г. быў прыняты Закон аб мовах, згодна якому беларуская мова становілася адзінай дзяржаўнай мовай. Пасля абвяшчэння Рэспублікі Беларусь была прынята нацыянальная сімволіка — герб «Пагоня» і бел-чырвона-белы сцяг. Пачалася **чацвёртая хваля** нацыянальнага адраджэння, якая доўжылася з 1988 па 1996 г. — год рэфэрэндуму, пасля якога пачаўся наступ на ўсё беларускае і, у першую чаргу,

⁵ Другі Усебеларускі Кангрэс. Матэрыялы. Мюнхен, 1954.

на родную мову. Усё ж за гэты кароткі прамежак часу было зроблена вельмі шмат. Адкрываліся беларускія класы і школы, няўхільна беларусізавалася вышэйшая школа, упершыню адкрыта друкаваліся творы нацыянал-дэмакратаў часоў культуры асобы, тых, хто доўгі час насіў ярлык «ворага народа».

У 1991 г. — годзе абвяшчэння суверэнітэту шэрагам постсавецкіх рэспублік, Беларусь была, відавочна, адзінай з іх, якая не была гатова да дзяржаўнай незалежнасці. Калі ў жыхароў Прыбалтыкі ідэя сваёй дзяржавы жыла на ўзроўні самага занядбалага абывацеля, то для беларусаў яна была незразумелай і асацыіравалася хутчэй з даўнімі, але не забытымі гулагскімі лагерамі.

Зыходзячы з прыведзенай вышэй канцэпцыі ўтварэння нацыі-дзяржавы, кожная нацыя павінна заваяваць свой суверэнітэт, перад гэтым прайсці шлях аўтаноміі і вельмі захацець незалежнасці. Так было ва ўсіх рэспубліках былога СССР, акрамя Беларусі. Працэс утварэння нацый-дзяржаў, які пачаўся для большасці народаў, як мы вышэй адзначалі, яшчэ ў XIX ст., дасягнуў кульмінацыі ў канцы XX ст. Ідэалогія нацыяналізму запанавала паўсюдна. Але ў Беларусі гэтая ідэалогія не стала масавай.

Напачатку, у 1988 г., ідэі дэмакратыі і нацыянальнага адраджэння крочылі побач. Недахоп таго і другога ў грамадстве, шматгадовая адсутнасць свабоды слова і друку, ганебны стан беларускай мовы і нацыянальнай культуры нечакана, пасля 30 кастрычніка 1988 г. — часу правядзення знакамітых «Дзядоў» — скончыліся ўзнікненнем шырокага руху за дэмакратыю: Беларускага народнага фронту (БНФ). БНФ з самага пачатку аказаўся на вяршыні палітычных працэсаў у Беларусі і задаваў пэўны тон у яе дзяржаўнай палітыцы, карыстаючыся ў вялікай ступені разгубленасцю камуністаў і працэсам распаду СССР. Аднак, з 1995 г., пацярпеўшы паразу на выбарах у Вярхоўны Савет, роля і аўтарытэт БНФ у грамадстве пачалі імкліва падаць.

З 1996 г. пачаўся новы перыяд у нацыянальнай палітыцы на Беларусі. Былі знішчаны галоўныя набыткі маладой Рэспублікі Беларусь: бел-чырвона-белы сцяг і герб «Пагоня». Было ўведзена двухмоўе — дзяржаўнасць рускай і беларускай моў, што фактычна азначала выцясненне беларускай мовы рускай. Наступіўшая пасля ўвядзення двухмоўя русіфікацыя дасягнула на Беларусі небывалых маштабаў і як нідзе на прасторы былога СССР, дала рэальныя вынікі. Усе набыткі чацвёртай хвалі нацыянальнага адраджэння былі растаптаныя і ў культурна-нацыянальным адраджэнні Беларусь была адкінута на дзесяць год назад, прычым працэс вынішчэння ўсяго нацыянальнага імкліва працягваецца.

Курс знешняй і ўнутранай палітыкі Беларусі вызначаюць дзве процілеглыя пазіцыі: дзяржаўная і апазіцыйная. Афіцыйная дзяржаўная пазіцыя накіравана на аб'яднанне з Расіяй і ліквідацыю дзяржаўнасці Беларусі. Да палітычных партый і грамадскіх арганізацый, якія падтрымліваюць такі курс, адносяцца арганізацыі пракамуністычнай і прарасійскай арыентацыі.

Гэта Камуністычная партыя Беларусі, Сацыял-дэмакратычная партыя народнай згоды, Аграрная партыя і некаторыя іншыя менш вядомыя партыі, якія заўжды не прызнавалі Беларусь як незалежную дзяржаву, выступалі за адраджэнне СССР і пагарджалі беларускай мовай.

Апазіцыйныя структуры — партыі, няўрадавыя грамадскія арганізацыі, незалежныя прафсаюзы і іншыя, якія не падтрымліваюць афіцыйны курс на аб'яднанне з Расіяй, адстойваюць незалежную Беларусь. У склад апазіцыі ўваходзіць, у першую чаргу, Беларускае народнае фронту як найбольш масавая арганізацыя, якая мае густую сетку сваіх суполак па ўсёй Беларусі. Да іншых адносна моцных апазіцыйных партый, маючых нейкую вагу ў палітычных працэсах на Беларусі, адносяцца Аб'яднаная грамадзянская партыя (АГП), Беларускае сацыял-дэмакратычнае Грамада (БСДГ), Беларускае сацыял-дэмакратычнае партыя (Народная грамада). Гэтыя пяць партый разам з больш дробнымі партыямі: Беларускае нацыянальнае партыя (БНП), Нацыянальна-дэмакратычнае партыяе беларусаў (НДПБ), Беларускае Хрысціянска-дэмакратычнае Злучнасцю (БХДЗ) і г. д. — утвараюць групу партый дэмакратычнае арыентацыі. Вектар іх арыентацыі да супрацоўніцтва накіраваны не на Расію, а на перадавыя дзяржавы Захаду з захаваннем раўнапраўных партнёрскіх адносін з Расіяй.

На фоне гэтых агульнапалітычных працэсаў застаецца трохі ў ценю працэс беларускае нацыянальнае адраджэння, які, як мы адзначылі, з 1996 г. рэзка пайшоў на спад. З палітычных партый, якія працягваюць паслядоўна праводзіць курс на стварэнне моцнай беларускае дзяржавы, змагаюцца за нацыянальна-культурнае адраджэнне беларусаў, адносяцца БНФ, БНП, НДПБ, а таксама абедзве апазіцыйныя сацыял-дэмакратычныя партыі (БСДГ і БСДП). Гэтыя палітычныя сілы, а таксама шэраг няўрадавых грамадскіх арганізацый, аб'яднаных у Асамблею няўрадавых арганізацый (НАО), найбольш буйная з якіх Таварыства беларускае мовы (ТБМ), гуртуюць людзей на падставе нацыянальных інтарэсаў, з'яўляюцца захавальнікамі беларускае этнасу і служаць апорай для беларускае народа ў справе фармавання нацыі-дзяржавы. Асноўнай ідэалагічнае дактрынай гэтых партый і нацыянальных арганізацый з'яўляецца *культурны нацыяналізм*. Акрамя таго, для палітычных партый нацыянальнае плыні (ППНП), ідэалагічная платформа пашыраецца: на першы план выходзіць ужо *палітычны нацыяналізм*, які арганічна спалучаецца з культурным.

Асаблівае месца ў палітычнае палітры Беларусі займаюць партыі, якія аб'якава ставяцца да нацыянальна-культурнае развіцця Беларусі, але накіроўваюць сваю дзейнасць на ўмацаванне суверэнітэту Беларусі. Асновай іх палітычнае дактрыны з'яўляецца менавіта палітычны нацыяналізм. Найбольш буйнай з гэтых партый з'яўляецца АГП, якая складаецца галоўным чынам з бізнесменаў і інтэлігентаў розных узроўняў, якіх прываблівае ліберальнае ідэя. АГП будзе сваю дзейнасць на цесным супрацоўніцтве з прадпрыемствамі, сябрамі «Харты-97», замежнымі ліберальнымі дэмакратамі.

Дактрыну палітычнага нацыяналізму падтрымліваюць на Беларусі таксама ўсе незалежныя прафсаюзы, Саюз прадпрымальнікаў, большасць арганізацый НЮ. І на цяперашнім этапе супрацоўніцтва структур ППНП з АПП і іншымі партыямі і арганізацыямі, што стаяць на пазіцыях палітычнага нацыяналізму, проста неабходнае. Прадуманая палітыка аб'яднання ўсіх гэтых арганізацый на падставе прынцыпаў дзяржаўнай незалежнасці, правоў чалавека і рынкавай эканомікі — гэта асноўны шанец захавання суверэнітэту Беларусі і захавання беларускага этнасу.

На нашу думку, рэстаўрацыя савецкай мадэлі грамадства на прыкладзе саюза Расіі з Беларуссю, загадзя невыконваемая задача. Штучным умяшальніцтвам у працэс фармавання незалежных нацый-дзяржаў, — а гэта дамінучы аб'ектыўны працэс XX ст. — можна толькі адцягнуць час і адкінуць у развіцці сваю дзяржаву на некалькі дзесяцігоддзяў назад.

Якія ж варыянты будучыні Беларусі існуюць у сённяшняй сітуацыі? Іх два.

Першы варыянт — Беларусь уваходзіць у склад Расіі. Для Расіі такі варыянт нявыгадны тым, што дадаецца новая кропка напружанасці ў і без таго складаныя міжнацыянальныя адносіны, што ўсё больш праяўляюцца ў розных рэгіёнах Расіі, асабліва на Каўказе. Акрамя таго, на плечы расійскіх эканамістаў ляжа не такая ўжо простая задача разборкі з планавай, прасавецкай эканомікай, якую падтрымлівае цяперашні беларускі ўрад.

Для Беларусі першы варыянт не проста нявыгадны. Ён азначае, па-першае, ліквідацыю беларускай дзяржавы, вынішчэнне ўсяго нацыянальнага, поўную асіміляцыю беларусаў рускімі. Прычым гэтая асіміляцыя будзе далёка не бяскрыўднай. Беларусы і наогул насельніцтва тэрыторыі Беларусі доўгі час яшчэ будуць заставацца людзьмі другога гатунку. З еўрапейскай краіны, якая займае выгаднае геапалітычнае становішча ва Усходняй Еўропе з выдатнымі перспектывамі, Беларусь ператворыцца ў перыферычную правінцыю Расіі, стане перавалачным пунктам руху шматлікіх расійскіх крмінальных структур і росквіту крмінальнага бізнесу.

Другі варыянт — прагрэсіўны. Беларусь застаецца незалежнай, рухаецца разам з усім цывілізаваным светам па шляху развіцця, дэмакратычных пераўтварэнняў і пабудовы цывілізаванага, заможнага грамадства. Гэты варыянт падаецца нам больш верагодным. За яго ажыццяўленне, у першую чаргу, сведчаць агульныя палітычныя законы развіцця грамадства ў сучасную эпоху — гэта законы, у аснове якіх ляжыць працэс утварэння нацыянальных дзяржаў і трыумф эпохі нацыяналізму.

Нягледзячы на неспрыяльную для нацыянальнага адраджэння палітыку дзяржавы, яно працягвае на Беларусі развівацца. Атрымаўшы адчувальны ўдар з боку афіцыйных улад прыняццем двухмоўя, што прывяло да катастрафічных вынікаў і паставіла пад пагрозу само існаванне беларускай мовы, нацыянальны рух не прыпыніў свайго развіцця — ён працягваў пашырацца, але ўжо знутры. Зерні нацыяналізму пачалі ўзыходзіць і далі плён у выглядзе вялікай колькасці нацыянальна-свядомай моладзі.

Беларускі нацыянальна-адраджэнцкі рух неаднаразова вынішчаўся. Усім памятным гады рэпрэсій 1930-х гг., калі была знішчана амаль уся нацыянальная беларуская інтэлігенцыя. Аднак яна паўстала з новай сілай пасля Другой сусветнай вайны, даўшы свету выдатную беларускую паэзію і прозу. К канцу 1980-х гг. беларускія пісьменнікі сталі нават сімвалам беларускамоўнага грамадзяніна на Беларусі. Тым не менш, з узнікненнем Беларускага народнага фронту, зусім не яны сталі носьбітамі новай нацыянальнай ідэалогіі. Высветлілася, што нацыянальна-свядомыя беларусы ёсць, фактычна, ва ўсіх пластах грамадства. Многія з іх не валодалі роднай мовай, але яны хутка навучыліся размаўляць па-беларуску.

Існаванне дастаткова вялікай колькасці нацыянальна-свядомых людзей у, здавалася б, цалкам русіфікаваным грамадстве, наводзіць на думку аб наперад вызначанай неабходнасці іх існавання дзеля захавання нацыі, якая накіравана нам звыш. Існаванне такіх нацыянальных элементаў сведчыць як раз аб глыбінных працэсах у эвалюцыі грамадства, непазбежным вынікам якіх з'яўляецца сцвярджэнне нацыянальнай дзяржавы. Гэтыя свядомыя людзі, нібы ўкрапленні, ёсць паўсюдна ў Беларусі і нават за яе межамі. Менавіта яны заўсёды становяцца на чале новых працэсаў у грамадстве і вядуць за сабой нацыю.

Такім чынам, на нашу думку, ёсць усе падставы меркаваць, што Беларусь увойдзе ў трэцяе тысячагоддзе незалежнай нацыянальнай дзяржавы і беларусы ў рэшце рэшт зоймуць «свой пачэсны пасад між народамі».

Янка Запруднік (Нью-Йорк, ЗША)

БЕЛАРУСКАЕ (ДВАЦЦАТАЕ) СТАГОДЗЬДЗЕ: Параўнальная рэтраспектыва *

Дваццаць першае стагодзьдзе, на парозе якога мы стаім і на затуманеную даль якога паглядаем з трывогай, змушае нас азірнуцца на пройдзенае стагодзьдзе, каб адказаць сабе на пытаньне: у якім кірунку мы рухаемся як нацыя — да самасцьверджання і ўмацавання ці да самаліквідацыі? Пытаньне гэтае кардынальна важнае, бо ад адказу на яго залежыць стан нашага духу, нашае самаадчуваньне як удзельнікаў дзяржаўнага будаўніцтва. Пытаньні пра кірунак разьвіцьця грамадства натуральныя для крутых паваротаў гісторыі. Апынуўшыся на ўхабах такога павароту на пачатку 1920-х гадоў, Янка Купала пісаў:

* Па просьбе аўтара захоўваецца яго правапіс (тарашкевіца) і сістэма спасылак.

Стаім мы перад будучыняй нашай
І ўсё варожым, сочым ейны ход...
Ці ўскрэсьнем мы, душою ўпаўшы, зьвяўшы,
Каб выйсьці ў сьвет, як нейкі здольны род? ¹

Мінула ад таго часу восемдзесят гадоў (амаль тры пакаленьні), шмат што радыкальна зьмянілася і ў цэлым сьвеце, і ў жыцьці нашага народу. Тым ня менш і сёньня пытаньне, ці здолеем мы «выйсьці ў сьвет, як нейкі здольны род», ня зьнятае з парадку дня. Было яно зададзенае нядаўна ў Лёндане прафэсару Альжбеце Смулковай, беларусолягу й дыплямату. Як памятаем, прафэсар Смулкова была першым паслом Польшчы ў сталіцы незалежнай Беларусі на пачатку 1990-х гадоў. У інтэрв'ю зь ёй прадстаўнік Англа-Беларускага Таварыства запытаўся: ці мае Беларусь будучыню ў кантэксце аб'яднанай Эўропы? На гэта прафэсар Смулкова адказала: «Я перакананая, што, незважаючы на цяжкія палітычныя й эканамічныя ўмовы ды слабую нацыянальную самасьведамасьць некаторых беларусаў, Беларусь выжыве як нацыя. Прыйдучь новыя пакаленьні беларусаў, пяроймуць справы, і мы будзем сьведкамі адраджэньня гэтай нацыі» ².

Адказ суцэсальны. Але праблема не ў адказе, праблема ў тым, што само пытаньне дасюль мучыць шмат каго з нас. Бо там, дзе пытаньні, там і сумневы, і зьняверанасьць — тая самая, што ў 1921 годзе змусіла Янку Купалу трывожыцца:

«Ці ўскрэсьнем мы, душою ўпаўшы, зьвяўшы?...» Вось чаму вельмі важна кінуць вокам на цэлае дваццатае стагодзьдзе, каб вызначыць агульны кірунак гістарычнага разьвіцьця Беларусі — устанавіць, ці выходзім мы ў сьвет, «як нейкі здольны род».

Слушна кажуць, што рэчы пазнаюцца ў параўнаньні. Кампаратыўны мэтад ужываецца шмат дзе. Дык чаму не пакарыстацца ім у гістарычным аналізе?

Таму кіньма вокам на першае й апошняе дзесяцігодзьдзі мінулага веку зь гледзішча на стан беларускай нацыянальнай справы, стан дзяржаўнага будаўніцтва. Возьмем за паказальнікі:

- палітычны статус краіны;
- сацыяльную структуру грамадства;
- нацыянальна сьведамую інтэлігенцыю;
- узровень асьветы ў грамадстве;
- мову й беларускамоўны друк;
- палітычныя партыі й арганізацыі, што прапагандуюць нацыянальную справу;

¹ «Спадчына. Выбар паэзіі Янкі Купалы» (Нью-Ёрк – Мюнхэн: выд. «Бацькаўшчына», 1955), 6. 178.

² Prof. Elzbeta Smulkowa. «Belarus Will Survive As a Nation». *Belarusian. News Bulletin.* # 7, London, September 2000.

- ролю эміграцыі;
- стаўленьне міжнароднае грамадзкасьці да пытаньня беларускае неза-
лежнасьці.

Дзе была Беларусь на пачатку дваццатага стагодзьдзя? У адміністрацыйным сэнсе яе ня было — быў толькі «Северо-Западный край». У геаграфічным сэнсе яна была ня зусім на сваім месцы. Паводле папулярнае энцыкляпэдыі Брокгауза-Ефрона Беларусь складалася зь Менскай, Магілёўскай, Віцебскай і заходніх частак Смаленскае губэрні³. Заўважце, што ані Віленскай, ані Горадзенскай губэрні, заселеныя у бальшыні беларусамі, рэдактары энцыкляпэдыі не залічылі да беларускай тэрыторыі: тэрміналягічна гэтыя дзеве губэрні заставаліся яшчэ «літоўскімі», як рэха гістарычнае мінуўшчыны. Францішак Багушэвіч, адказваючы ў сваёй «Дудцы беларускай» на пытаньне «Гдзе ж цяпер Беларусь?», тлумачыў, што яна «там, братцы, гдзе наша мова жывець»⁴. Але ж сама мова была яшчэ ня вылушчыўшыся са шкарлупіны «наречия великорусского языка». Як бачым, на пачатку стагодзьдзя сам панятак «Беларусь» ня меў яшчэ выразных геаграфічных і этнаграфічных контураў.

У сацыяльным разрэзе беларускае грамадства распадалася на сялянў (88 працэнтаў) і гараджанаў (12 працэнтаў). Прычым у гарадох жыло толькі 2,6 працэнта беларусаў, а рэшта месцічаў складалася з габрэяў (найбольшая катэгорыя), палякоў, расейцаў і татараў⁵.

Панятак нацыянальнасьці беларусаў быў непадзельна звязаны з сацыяльным станам. У афіцыйных актах Дзяржаўнае Думы Расеі фігуравала такая гібрыдная катэгорыя — «крэстьянин-белорус», або «белорус-крэстьянин». Але гэта ня было азначэньнем нацыянальнасьці. «Северо-Западный край», паводле выказваньня прэм'ера расейскага ўраду П. Сталыпіна, быў заселены «эканамічна-слабой рускай бальшынёй і эканамічна моцнай польскай мяншынёй». Памешчыцкі лад Расеі адапхнуў «селяніна-беларуса» зь ягоным абкроеным загонам на пшчаныя й балотныя ласкуты. Гэтыя аграрныя абрэзкі і ўспрыёмаліся сялянскай псыхалёгіяй першых адраджэнцаў як Бацькаўшчына (зь вялікай літары). Ад такога якраз звужанага разуменьня яе йшоў плач нашаніўскіх песьняроў пра «Край наш бедны, край наш родны! Лес, балота ды пясок...»⁶. Аж пакуль Вацлаў Ластоўскі ў 1913 годзе не падняў галавы вышэй і ня глянуў на ўсю Беларусь, як на сваю Бацькаўшчыну⁷. Інтэлектуальны рэвалюцыянер, Ластоўскі першы

³ «Энциклопедический Словарь», т. 5 (Ст. Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1891), с. 231.

⁴ Францішак Багушэвіч. «Творы» (Мінск: выд. «Беларусь», 1967), б. 17.

⁵ Перцев, В. Н. и др., ред. «Документы и материалы по истории Белоруссии, 1900–1917». Т. 3 (Минск: АН БССР, 1953), с. 40.

⁶ Якуб Колас. «Збор твораў у чатырнаццаці тамах». Т. 1. «Вершы. 1898–1917» (Мінск: «Мастацкая літаратура», 1972), б. 22.

⁷ Гл. ягоны артыкул «Сплачвайце доўг» у кнізе: Вацлаў Ластоўскі. «Выбраныя творы» (Мінск: «Беларускі кнігазбор», 1997), бб. 273–275.

з адраджэнцаў рэабілітаваў панятак Бацькаўшчыны-Беларусі, спалучыўшы ў адно цэлае — і сялянскае, і панскае.

Так што на самым пачатку стагоддзя перад беларускім адраджэнскім рухам стаяла вялізарнейшае заданьне вызначыць, што гэта — Беларусь, дзе яна ды «расьсяляніць», «адмужычыць» гэты панятак, атрэсьці яго ад сацыяльнай закампліксаванасьці. На гэты складаны працэс спатрэбіўся ладны кавалак часу пры сьціплых кадрах нацыянальнай інтэлігенцыі. Бо першае дзесяцігодзьдзе — гэта яшчэ, паводле трапнай заўвагі Антона Адамовіча, «эпоха адзінак»⁸. Гэта яны, раскіданыя, як сьветлякі, у поцемках калектыўнай амнэзіі шукалі для свайго народу выйсьця з гістарычнага тупіка. У абліччы адсутнасьці традыцый палітычнай работы трэба было пачынаць ад самаадукацыі й працаваць на неўрадлівай, чужамоўнай і чужанацыянальнай, гарадзкой глебе. Спадзявацца даводзілася ў асноўным на вёску, дзе няпісьменных налічвалася 74 працэнты (пры агульнай пісьменнасьці каля 32 працэнтаў і пісьменнасьці гарадзкога жыхарства 57 працэнтаў)⁹.

Красамоўны паказальнік дыстанцыі, якую яшчэ трэба было прайсьці беларускаму адраджэнскаму руху — тэрміналягічная нявырабленасьць і нераспрацаванасьць мовы. Калі чытаеш першыя гадавікі «Нашай нівы», бачыш, якая вялізарная праца яшчэ чакала беларускіх адраджэнцаў у гэтай кардынальна важнай галіне культуры.

Пачатак дваццатага стагоддзя — гэта пэрыяд першых крокаў: першая палітычная партыя, першая легальная газета, першая выдавецкая суполка, першы лемантар, першы настаўніцкі хаўрус, першая кніжная спроба насьветліць мінуўшчыну народу з гледзішча на ягоныя нацыянальныя інтарэсы. Паказальна, аднак, што ў «Кароткай гісторыі Беларусі» Вацлава Ластоўскага 1910 году яшчэ няма такіх валатоўскіх постацяў гісторыі, як Францішак Скарына й Кастусь Каліноўскі. І гэта таксама шмат гаворыць пра няпоўнасьць адраджэнскага арсэналу.

Трэба было таксама адсэпараваць рэлігію ад мовы — праваслаўе ад расейскай, а каталіцызм ад польскай. Гэты рэлігійна-моўны сымбіёз, як ведама, і сёньня йшчэ становіць немалую перашкоду нацыянальнаму самасьцьверджаньню беларусаў.

Пры засільлі чужародных паняцьцяў і паглядаў ды нізкай пісьменнасьці, зразумела, не магло быць і арганізаванае ў нацыянальным сэнсе свае эміграцыі, хоць зь Беларусі на працягу першага дзесяцігоддзя выехалі дзесяткі тысячаў людзей.

І ўрэшце, канчаючы агляд пачатку стагоддзя, трэба падкрэсьліць адсутнасьць якога б там ні было зацікаўленьня з боку вонкавага сьвету беларускім пытаньнем. Бо ня было самога пытаньня. Рэдкія замежнікі, калі й

⁸ Гл. Nicholas P. Vakar. *Belorussia: The Making of a Nation* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956), p. 87.

⁹ А. А. Раков. «Население БССР» (Минск: Нит, 1969), с. 140.

заўважалі нейкую этнічную дыфэрэнцыяцыю на заходніх ускраінах імперыі, дык бачылі там, апроча палякоў, «малых», «белых» і «вялікіх русаў».

Сёння сытуацыя кардынальна іншая. Беларусь цяпер — панятка даволі акрэслены геаграфічна, палітычна й гістарычна. Ад 1918 году існуе, хоць і з пэрыпэтыямі, беларуская дзяржава, якая можа пахваліцца роляй адной з заснавальніц ААН. Яна — удзельніца міжнародных пагадненняў, мае дыпляматычныя місіі ў шэрагу сталіцаў сьвету. Рэспубліка Беларусь заслужыла нават на міжнародную гарантыю. Гэтак, у сьнежні 1994 году лідэры Злучаных Штатаў, Вялікабрытаніі й Расеі, удзячныя за тое, што Менск аддаў Расеі атамную зброю, задэкляравалі ў падпісаным мэмарандуме «шанаваць незалежнасьць, сувэрэнітэт і тэрытарыяльную непадзельнасьць Беларусі»¹⁰.

Завостраная апошнімі гадамі міжнародная ўвага да падзеяў у Беларусі сьведчыць пра зацікаўленасьць дэмакратычных дзяржаваў у захаваньні беларускае дзяржаўнасьці ды прысьпешаньні ў рэспубліцы адпаведных рэформаў.

Адбыліся за мінулае стагодзьдзе вялікія зьмены ў сацыяльнай структуры беларускага грамадства. Цяпер ужо не 12, а 69 працэнтаў жыхароў жывуць у гарадох¹¹.

Сёння можна таксама гаварыць пра беларускую нацыянальна сьведамую эліту, хай сабе й невялікую прапарцыянальна да ўсяе інтэлігенцыі. Сучасная ўсеагульная пісьменнасьць працуе на карысьць адраджэнскае ідэі. Шырэйшая пайнфармаванасьць пра сваю мінуўшчыну ды пра тэндэнцыі міжнароднага разьвіцьця, перш-наперш пра ўздым нацыяналізму ў сьвеце, узьдзеівае на фармаваньне паглядаў маладога пакаленьня беларусаў, завастраючы ягоную ўвагу на інтарэсах свае краіны-дзяржавы.

Беларуская мова, хоць і пацярпела й далей церпіць ад дыскрымінацыі, сёння поўнасьці распрацаваная тэрміналягічна й мае багаты запас мастацкае ды навуковае літаратуры. Пра гэта сьведчаць такія выданьні, як унівэрсальная «Беларуская энцыклапэдыя» (пры ўсіх ейных недахопах), «Энцыклапэдыя гісторыі Беларусі», «Беларускі кнігазбор», публікацыі ньюёркскага Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва, шматлікія часопісы й газэты, дзяржаўныя й незалежныя, што выходзяць як у самой Беларусі, гэтак і за ейнымі межамі.

Бязумоўна, ня ўсё выглядае ружова для беларускае дзяржаўнасьці й нацыянальнае культуры. Урбанізацыя, унівэрсальная адукацыя, рэвалюцыя ў сродках масавай інфармацыі, жорсткая рэдукцыя сфэры ўжытку беларускай мовы нясуць у сабе паважную пагрозу нацыянальнаму самасьцьверджаньню беларусаў. Але сёння, у выніку шматгадовага існаваньня фармальнай беларускай дзяржаўнасьці, трэба адрозьніваць русыфікацыю моўную ад

¹⁰ *Belarusian Review*. Winter. 1994/95, p. 2.

¹¹ Віктар Мухін. Попіс жыхарства: людзі і мовы. «Наша Ніва» № 42, 16 кастрычніка 2000.

русифікацыі палітычнае. Падобна як ангельская мова ў Ірляндыі або ў Канадзе ці нямецкая ў Аўстрыі служаць выказнікамі нацыянальнай тоеснасці ірляндцаў, канадцаў і аўстрыйцаў, гэтак і расейская мова ў Беларусі ў шмат якіх выпадках сталася носьбітам ідэі дзяржаўнай незалежнасці й нацыянальнага адраджэння Беларусі. Хопіць пачытаць такія двухмоўныя газеты, як «Народная воля», «Наша свабода», «Рабочы», каб пачыць гэтую зьмену на беларускім культурна-палітычным ляндшафце. Сацыёлаг Алег Манаеў, даючы абагульнены «партрэт» электарату Беларусі, гэтак характарызуе «амаль несумненнага праціўніка» Лукашэнкі, а значыцца — адэпта беларускай нацыянальнай ідэі. Гэта, паводле Манаева, — «малады адукаваны мянчанін, які бярэ актыўны ўдзел у прадпрыемальніцтве, гаворыць па-расейску, прыхільнік незалежнасці Беларусі й арыентаваны на Захад»¹².

Калі на пачатку стагоддзья беларускую справу бараніла толькі адна палітычная партыя, выказваючыся асьцярожна за аўтаномію Беларусі, дык сёння цэлы шэраг грамадзкіх інстытутаў прапагандуюць ідэю сувэрэнітэту й незалежнасці беларускае дзяржавы ды адраджэння нацыянальнай культуры. Трансфармуецца сам панятак нацыянальнасці. У Дэкларацыі ВС БССР «Аб дзяржаўным сувэрэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі» сказана (артыкул 2): «Грамадзяне Беларускай ССР усіх нацыянальнасцей складаюць беларускі народ»¹³. Гэтак, само азначэнне «беларускі народ» кардынальна пераасэнсаванае — пераведзенае з роўніцы этнічна-моўнай у роўніцу палітычна-грамадзянскую. І сапраўды, паводле апошняга перапісу жыхарства, 81 працэнт насельнікаў Беларусі ўважаюць сябе за беларусаў, тым часам як гавораць па-беларуску толькі 37 працэнтаў. Гэта значыць, што мова перастала быць выключным паказальнікам нацыянальнасці, якім яна была для адраджэнцаў на пачатку стагоддзья. Сёння шмат хто карыстаецца расейскай мовай, але цэнць сваю беларускую нацыянальнасць, уключаючы ў гэтае паняцце ідэю дзяржаўнай незалежнасці й адраджэння нацыянальнай культуры.

Падмацоўваюць тэндэнцыю да нацыянальна-дзяржаўнага самасьцверджання Беларусі й зьмены ў паглядах на рэлігію. Тандэм рэлігіі й нацыянальнасці — атаесамляньне каталіцызму з польскасцю ды праваслаўя з расейскасцю — пачынае, хоць і памалу, распадацца. Рэлігія ў Беларусі набывае паступова функцыю фарматара нацыянальнай сьведамасці. Пра гэта сьведчаць беларускамоўныя багаслужбы й выданні як праваслаўныя, гэтак і каталіцкія ды вуніцкія, а таксама паступовая папулярызацыя ідэі аўтакефаліі Беларускае праваслаўнае царквы.

Новая зьява другое палавіны стагоддзья — беларуская палітычная эміграцыя, якая сталася фактарам культурных і палітычных працэсаў на

¹² «Белоруссия и Россия: общества и государства». Редактор-составитель Д. Е. Фурман (Москва: изд. «Права человека», 1998), с. 289.

¹³ «Звязда», 6 красавіка 1993.

Бацькаўшчыне. Мэмарандумы заходнім урадам ад беларускай дыяспары, візыты ў міністэрствы, пікеты ў заходніх сталіцах, удзел у міжнародных канфэрэнцыях, навуковыя публікацыі, лісты ў рэдакцыі газэтаў, радыёвяшчаньне на Беларусь з-за мяжы, а таксама, хоць і невялікая, але маральна важная, фінансавая дапамога незалежным структурам у Беларусі — усё гэта мела й мае ці малы ўплыў на рост незалежніцкіх настрояў на Бацькаўшчыне.

Такім чынам, падсумоўваючы, можна сказаць, што асноўнай тэндэнцыяй дваццатага стагодзьдзя быў рост атрыбутаў беларускай нацыі й нацыянальнай дзяржаўнасьці. Справа абароны нацыянальных інтарэсаў Беларусі стаіць сёньня на пярэднім пляне як унутры рэспублікі, гэтак і на міжнароднай арэне. Паглыбляецца ў грамадстве разуменьне, што эканамічны дабрабыт і культурныя вартасьці могуць аптымальна разьвівацца толькі ў незалежнай дзяржаве з дэмакратычным ладам. Гэтыя два аб'екты — незалежнасьць Беларусі й дэмакратыя — застануцца асноўнымі мэтамі, да якіх будуць імкнуцца ўсё больш і больш прадстаўнікоў цяперашняга й далейшых пакаленьняў беларускіх палітыкаў і грамадзка-культурных дзеячоў.

КАМУНІКА